

Eric Hobsbawm

Nationer och nationalism (utdrag)

Nedan återges bokens inledning och de två första kapitlen (sv upplaga, Ordfront, 1994).

Frågor som rör nationer och nationalism är något som dyker upp gång på gång i olika former. Tidigare trodde man att det var något som med tiden alltmer skulle minska i betydelse, i synnerhet efter det att de flesta kolonierna lyckats frigöra sig. Men i stället har den nationella frågan dykt upp på en mängd ställen över hela världen. Det gäller även Europa, där t ex relationerna mellan Irland/Nordirland/Storbritannien har stått på dagordningen under hela 1900-talet och fortsätter att vara problematiska. Baskiens och Kataloniens krav på nationell självständighet har också en lång historia bakom sig. Kriget i Ukraina är ett aktuellt exempel där den nationella frågan blivit synnerligen brännande. Dessa är dock enbart de mest kända nationella konflikterna, och det finns knappast något europeiskt land där det inte finns nationella minoriteter som hävdar sin nationella identitet och kräver sina nationella rättigheter (såsom samerna i Sverige).

Således är den nationella frågan även idag levande, även om den förändrats avsevärt sedan Andra världskriget. Detta betyder att det borde vara viktigt att studera de frågeställningar som rör den nationella frågan.

Det som Hobsbawm diskuterar och belyser i de två kapitlen nedan gäller mer grundläggande frågor, såsom vad utmärker en *nation* och hur en sådan uppkommer?

Det har gjorts många mer eller mindre lyckade försök att fastställa vilka kriterier som bör uppfyllas för att en "nation" ska klassificeras som en *nation*. Hobsbawm redovisar ett stort antal arbeten som ägnat sig åt den nationella frågan och försökt definiera begreppet nation. Ett känt sådant är Stalins skrift (från 1913) som i stalinistiska kretsar fått nästan kultstatus, men som har uppenbara brister, vilket också Hobsbawm påpekar.¹

Den nationella frågan är inget statiskt, utan den genomgår ständiga förändringar. Därför krävs en flexibel och odogmatisk inställning till problemet. Hobsbawm ger exempel på hur nya nationer bildats, liksom uppkomsten av nationalism där sådan inte funnits tidigare.² Den nationella frågan är komplex, vilket också gör det svårt, för att inte säga omöjligt, att på några rader definiera begreppet nation.

Lästips: [Om den marxistiske historikern Eric Hobsbawm](#) av Anders Björnsson.

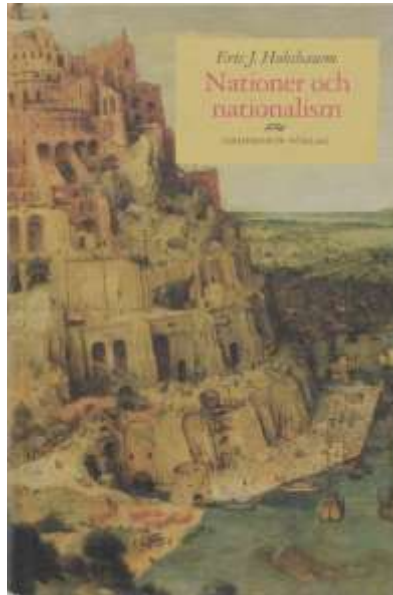
MF

Innehåll

Inledning.....	1
1. Nationen som innovation. Från revolution till liberalism	9
2. Urtyper av folklig nationalism.....	28

¹ Se J V Stalin: [Marxismen och den nationella frågan](#). En kritisk granskning av denna skrift ges av den österrikiske marxisten Franz Marek i [Stalin om den nationella frågan](#). Förutom skriften som sådan diskuterar Marek också hur Stalin senare kom praktisera den nationella frågan när det gäller sovjetrepublikerna, för vilka bolsjevikerna efter revolutionens seger hade slagit fast viktiga nationella rättigheter. Som folkkommissarie för nationalitetsfrågor åsidosatte han snart sina förrevolutionära idéer om folkens självbestämmande. Särskilt starkt tog han avstånd från nationalistiska stämningar i Ukraina.

² Det är inte minst tydligt efter Sovjetblockets sammanbrott, vilket Hobsbawm behandlar i bokens sista kapitel (som inte ingår nedan).

Inledning

Antag att någon intergalaktisk historiker efter ett kärnvapenkrig råkar landa på vår nu döda planet för att reda ut orsaken till den lilla avlägsna katastrof som sensorer inom hans egen galax har registrerat. Han eller hon — jag avstår från att spekulera kring utomjordingars fysiologiska fortplantning — anlitar jordbornas bibliotek och arkiv, som har skonats tack vare att kärnvapnen i sitt teknologiskt fullmogna skick främst utformades för att utplåna människor, inte föremål. Efter vissa undersökningar lär vår upptäcktsresande komma fram till slutsatsen att de två sista århundradena av människornas historia på planeten Tellus är obegripliga utan en viss förståelse av begreppet »nation« och dess härledningar. Termen tycks uttrycka något betydelsefullt rörande mänskliga angelägenheter. Men exakt vad? Här har vi mysteriet. Utomjordingen lär ha läst Walter Bagehot, enligt vilken artonhundratalet präglades av »nationsbyggande«, men samme man uttalade också med sitt sedvanliga sunda förnuft: »Vi vet vad det är när ni inte frågar oss men vi kan inte förklara eller definiera det särskilt fort.«¹ Detta stämmer kanske för Bagehots och vårt eget vidkommande men knappast för utomgalaktiska historiker; sådana torde ju sakna de mänskliga erfarenheter som tycks ha gjort tanken på »nationen« så övertygande för oss.

Jag tror att det i dag tack vare allt som har skrivits de senaste femton, tjugo åren skulle vara möjligt att förse en sådan tänkt historiker med en kort litteraturförteckning. Den skulle kunna hjälpa honom, henne eller det med den önskade analysen och komplettera A.D. Smiths arbete »Nationalism: A Trend Report and Bibliography«, som upptar de flesta litteraturhänvisningarna på området fram till utgivningstillfället.² Visserligen skulle jag inte vilja rekommendera så värst mycket av det som har skrivits under tidigare perioder. Vår förteckning skulle ta med mycket litet som skrevs under artonhundratalsliberalismens klassiska skede, delvis av skäl som torde framgå av fortsättningen men även beroende på att det under denna tid inte skrevs stort mer än vad som präglades av nationalistisk och rasistisk retorik. Dessutom var de bästa arbetena från detta skede faktiskt mycket korta, exempelvis John Stuart Mills avsnitt om vårt ämne i hans *Om det representativa styrelsesättet* och Ernest Renans berömda föreläsning på

¹ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London 1887), s. 20-21.

² A.D. Smith, »Nationalism, A Trend Report and Bibliography« i *Current Sociology* XXI/3, Haag och Paris 1973. Jfr även bibliografierna i samme författares *Theories of Nationalism* (London, 2 utg. 1983) samt *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986). Professor Anthony Smith är för närvarande den främste engelskspråkige handledaren på detta område.

temat »Vad är en nation?«.³

Litteraturlistan borde uppta både vissa historiskt nödvändiga arbeten och en del valfri lektyr från de första mer omfattande försöken att underkasta ämnet en lidelsefri, saklig analys, nämligen de viktiga och underskattade debatter som Andra internationalens marxister ägnade åt vad de kallade »den nationella frågan«. Vi kommer senare att inse varför den internationella socialiströrelsens skarpaste hjärnor — och dit hörde en del mycket betydande tänkare — ägnade sig åt den här frågan: Kautsky och Luxemburg, Otto Bauer och Lenin, för att bara nämna några få.⁴ Förmodligen skulle vår lista ha med något av Kautsky, helt säkert Otto Bauers *Die Nationalitätenfrage*, men den skulle också behöva uppta Stalins *Marxismen och den nationella och koloniala frågan*, inte så mycket för dess beskedliga (dock ej helt försumbara men något epigoniska) intellektuella förtjänster utan främst för det politiska inflytande som boken kom att få.⁵

Enligt min mening skulle litteraturlistan inte behöva ta med särskilt mycket från de så kallade tvillinggrundarna av den akademiska forskningen om nationalismen efter första världskriget — Carleton B. Hayes och Hans Kohn.⁶ Ingenting var naturligare än att detta ämne uppmärksammades i ett skede då Europa-kartan för första och — som det visade sig — enda gången gjordes om enligt nationalitetsprincipen; därtill ett skede då den europeiska nationalismens ordförråd kom att övertas av nya rörelser som kämpade för koloniernas frigörelse eller en starkare självhävdelse i Tredje världen, rörelser som åtminstone Hans Kohn ägnade avsevärd uppmärksamhet.⁷ Inte heller råder det något tvivel om att litteraturen från denna period innehåller mängder av stoff som har hämtats från tidigare skrifter, vilket kan bespara de studerande en hel del grävande i grundtexterna. Den främsta anledningen till att så mycket av detta stoff ändå ter sig förlegat är att skedets förnämsta nya insikter, som för övrigt hade förutsetts av marxisterna, hann bli allmängods överallt utom bland nationalisterna. Vi vet numera — inte minst genom Hayes — Kohn-erans insatser — att nationerna ingalunda är »lika gamla som historien«, vilket Bagehot ansåg.⁸ I sin moderna betydelse går ordet nation inte längre tillbaka än till sjuttonhundratalet, kanske med någon enstaka begreppslig föregångare. Under de följande årtiondena växte litteraturen om nationalismen kraftigt utan att fördenskull göra nämnvärda landvinningar. Arbeten av Karl Deutsch, som framhöll kommunikationens betydelse för nationernas uppkomst, skulle nog av somliga betraktas som väsentliga nytillskott men själv kan jag knappast finna denne författare outhärlig.⁹

Det är inte alldeles klart varför litteraturen om nationer och nationalism kom in i ett så fruktbringande skede för ett tjugotal år sedan, och frågan inställer sig i själva verket bara för dem

³ Ernest Renan, *Qu'est-ce que c'est une nation?* (Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882) (Paris 1882); John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* (London 1861; Om det representativa styrelsesättet, 1862), kap. XVI.

⁴ En lämplig presentation jämte ett skrifturval av tidens ledande marxistiska författare finner man i Georges Haupt, Michel Lowy och Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914* (Paris 1974). Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien 1907, andra utg. år 1924 innehåller en viktig ny inledning) tycks obegripligt nog inte ha översatts till engelska. Ett senare försök i genren är Horace B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism* (New York 1978).

⁵ Texten från år 1913 utgavs tillsammans med senare arbeten i Josef Stalin, *Marxism and the National and Colonial Question* (London 1936; [Marxismen och den nationella frågan](#); Stockholm 1941), en volym som fick ett ansenligt inflytande, i ofria länder, inte enbart bland kommunister.

⁶ Carleton B. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York 1931) och Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background* (New York 1944) innehåller viktigt historiskt stoff. Uttrycket »founding fathers« kommer från en värdefull undersökning av filologisk och begreppsmässig historia, A. Kemiläinen, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä 1964).

⁷ Se hans *History of Nationalism in the East* (London 1929) samt *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (New York 1952).

⁸ Bagehot, *Physics and Politics* s. 83.

⁹ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge MA 1953).

som anser att en sådan uppblomstring faktiskt ägde rum. Detta är fortfarande inte någon allmänt vedertagen uppfattning. Problemet kommer att behandlas i mitt slutkapitel, dock inte särskilt ingående. Jag anser emellertid att de arbeten som verkligen belyser frågan om nationers och nationella rörelsers natur och om deras roll i den historiska utvecklingen var mer talrika under perioden 1968-1988 än under någon annan dubbelt så lång period. Det lär framgå av texten i fortsättningen vilka av dessa verk jag har funnit särskilt intressanta, men det kan vara praktiskt att redan här nämna några få viktiga titlar; av mina egna skrifter i ämnet avstår jag från att ta med mer än en enda.¹⁰ Följande korta lista kan tjäna som en introduktion i ämnet. De författare som nämns har tagits upp i alfabetisk ordning med undantag av Hroch, som inledde den nya eran vad gäller analysen av nationella frihetsrörelsers sammansättning:

Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge 1985). Här kombineras resultaten från två tidigare arbeten som författaren gav ut i Prag åren 1968 och 1971.

Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflektioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg: Daidalos, 1991).

Armstrong, I, *Nations before Nationalism* (Chapel Hill 1982).

Breuilly, J., *Nationalism and the State* (Manchester 1982).

Cole, John W, och Wolf, Eric R., *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York & London 1974).

Fishman, J. (red.), *Language Problems of Developing Countries* (New York 1968).

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).

Hobsbawm, E. J., och Ranger, Terence (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

Smith, A.D., *Theories of Nationalism* (andra utg., London 1983).

Szücs, Jenő, *Nation und Geschichte: Studien* (Budapest 1981).

Tilly, C. (red.), *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton 1975).

Jag kan inte motstå frestelsen att utöka denna lista med en lysande uppsats som visserligen har skrivits utifrån en subjektiv identifikation med en »nation« men som röjer en sällsynt känsla för dess historiska kontext och formbarhet, nämligen Gwyn A. Williams, »When was Wales?«, i mitt arbete *The Welsh in their History* (London och Canberra 1982).

Denna litteratur har för det mesta handlat om frågan: Vad är en nation (eller: nationen)? Det som främst kännetecknar nationsbegreppet som ett sätt att klassificera grupper av människor, är nämligen att man inte har kunnat finna något tillfredsställande kriterium med vars hjälp något av människans många kollektiv skulle kunna betecknas som en nation. Detta gäller trots dess medlemmars anspråk på att den i vissa avseenden skulle vara grundläggande och en förutsättning för medlemmarnas sociala existens eller rent av för deras individuella identitet. I och för sig är detta inte förvånande. Om vi nämligen ser »nationen« som en sentida historisk

¹⁰ Hit hör förutom några kapitel i *The Age of Revolution 1789-1848* (1962; *Revolutionens tidsålder*, Stockholm: Tiden 1979), *The Age of Capital 1848-1875* (1975; *Kapitalets tidsålder*, Stockholm: Tiden 1981) samt *The Age of Empire 1875-1914* (1987; *Imperiernas tidsålder*, Stockholm: Tiden 1989) följande: »The attitude of popular classes towards national movements for independence« (Celtic parts of Great Britain) i Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et Structures Sociales, *Mouvements nationaux d'indépendance et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient*, 2 bd (Paris 1971), bd 1, s. 54-44; »Some reflections on nationalism« i T.J. Nossiter, A.H. Hanson och Stein Rokkan (red.), *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl* (London 1972, s. 385-406); »Reflections on 'The Break-Up of Britain'« (*New Left Review* 105, 1977); »What is the worker's country?« (kap. 4 i min *Worlds of Labour*, London 1984); »Working-class internationalism« i F. van Holthoon och Marcel van der Linden (red.), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden-New York-Köpenhamn-Köln 1988, s. 2-16).

nybildning, framsprungen ur speciella, lokalt eller regionalt begränsade historiska konjunk- turer, kan vi ta för givet att den inledningsvis dyker upp i enstaka spridda bosättningar snarare än i en befolkning som är jämnt utspridd över hela jorden. Problemet är emellertid att vi inte mäktar förklara för en iakttagare hur en nation *a priori* kan särskiljas från andra storheter på samma sätt som vi kan lära vederbörande att känna igen en viss fågel eller skilja mellan en mus och en ödla. Nationssskådande skulle vara en lätt sak om det kunde jämföras med fågel- skådande.

Många försök har gjorts att fastställa objektiva kriterier för vad som utgör en nation eller att förklara varför bara vissa grupper men inte andra har blivit »nationer«. Försöken kan ha grundats på något enda kriterium, exempelvis språk eller etnicitet, men även på en kombination av kriterier, exempelvis gemensamt språk, landområde och/eller historia, gemensamma kulturella drag eller vad som helst annat. Stalins definition är förmodligen det bäst kända men ingalunda det enda försöket i den vägen.¹¹ Alla sådana »objektiva« definitioner har misslyckats, och skälet är givet: Då endast vissa av de många företeelser som uppfyller sådana definitioner vid en given tidpunkt kan betecknas som »nationer«, kommer det alltid att finnas undantag. Det må gälla grupper som motsvarar definitionen men som inte alls (eller ännu inte) kallas »nationer« och inte heller har några nationella ambitioner; det kan också gälla grupper vilkas »nationalitet« inte alls är ifrågasatt men som inte uppfyller vissa kriterier eller kombinationer av kriterier. Och hur skulle det kunna ligga till på något annat sätt när vi försöker klämma in historiskt färska, alltjämt framväxande, föränderliga och ännu i dag långtifrån universella storheter i ett mönster som präglas av beständighet och universa- litet?

Som vi snart skall se är dessutom de kriterier vi använder för detta syfte — språk, etnicitet eller annat — i sig själva suddiga, föränderliga och flertydiga. Därmed är de lika oanvändbara för vandrarens orientering som om han skulle ta sikte på molnformationer i stället för fasta landmärken. Just dessa egenskaper gör dem förstas särskilt lämpade för propagandistiska och programmatiska snarare än för beskrivande syften. Detta framstår klart i följande illustration av hur en sådan »objektiv« definition kan utnyttjas för nationalistiska syften i modern asiatisk politik:

Det tamiltalande folket på Ceylon bildar en nation som skiljer sig från singaleserna i fråga om alla grundläggande mått på vad som utgör en nationalitet, för det första genom ett eget historiskt förflutet på ön, åtminstone lika gammalt och ärorikt som singalesernas eget [sic], för det andra i kraft av det faktum att de utgör en språklig enhet fullständigt skild från singalesernas, med ett oöverträffat klassiskt arv och en modern språkutveckling som gör tamil helt adekvat för alla nutida behov, och slutligen med stöd av deras territoriella bosättning inom klart avgränsade områden.¹²

Syftet med denna text är uppenbart: Det går ut på att i den tamiliska nationalismens namn kräva självstyrelse eller oavhängighet för ett område som påstås utgöra »mer än en tredjedel av ön« Sri Lanka. Ingenting annat i texten är vad det synes vara. Den förtiger att den territoriella bosättningen omfattar två geografiskt skilda områden, som bebos av två skilda tamiltalande grupper med olika ursprung (nämligen dels en inhemska grupp, dels en invandrad grupp arbetare från Indien); vidare döljer den att området med kontinuerlig tamilsk befolkning i vissa delar bebos av ända upp till en tredjedel singaleser och så mycket som 41 procent tamiltalande, som inte vill kallas nationella tamiler utan föredrar att betraktas som muslimer (»morer«). Och även om vi bortser från invandrarnas centrala område, är det i själva verket

¹¹ »En nation är en historiskt uppkommen, varaktig gemenskap mellan människor, som uppstått på grundval av gemenskap ifråga om språket, territoriet, det ekonomiska livet och den mentalitet, som kommer till uttryck i den gemensamma kulturen.« Josef Stalin, *Marxismen och den nationella och koloniala frågan*. Originalen skrevs år 1912.

¹² Ilankai Tamil Arasu Kadchi, »The case for a federal constitution for Ceylon«, Colombo 1951, återopad i Robert N. Kearney, »Ethnic conflict and the Tamil separatist movement in Sri Lanka« (*Asian Survey* 25, 9 sept. 1985, s. 904).

inte alls givet att det territorium som har haft en betydande, kontinuerlig tamilsk bosättning bör betraktas som ett enda sammanhängande område annat än i rent kartografisk mening. Det omfattar nämligen både trakter med kompakt tamilsk bebyggelse (Batticaloa, Mullaitivu och Jaffna med 71 till 95 procent tamiler) och trakter där de som själva kallar sig tamiler bara utgör 20 till 33 procent (Amparal, Trincomalee). Vid de underhandlingar som gjorde slut på inbördeskriget i Sri Lanka år 1987 var beslutet om att lägga samman dessa områden en klar politisk eftergift åt de tamiliska nationalisterna. Som vi redan har sett döljer »den språkliga enheten« det odiskutabla faktum att infödda tamiler, invandrade indier och morer än så länge kan sägas utgöra en homogen befolkning uteslutande i rent filologisk bemärkelse och, som vi snart skall se, troligtvis inte ens i denna bemärkelse. Vad gäller talet om »ett eget historiskt förflutet«, så är uttrycket nästan säkert anakronistiskt, diskutabelt eller suddigt intill meningslöshet. Här skulle man givetvis kunna invända att uppenbart propagandistiska manifest inte bör synas i sömmarna lika noggrant som bidrag till samhällsvetenskaperna. Poängen här är emellertid att nästan varje försök att klassificera någon befolkning som »nation« med stöd av sådana föregivet objektiva kriterier skulle kunna drabbas av liknande invändningar, om inte gruppens existens som »nation« kunde styrkas på andra grunder.

Men på vilka andra grunder? Alternativet till en objektiv definition är förstås en subjektiv. En sådan kan vara kollektiv (som då Renan förklarade att »en nation är en daglig folkomröstning«) eller individuell i austromarxisternas anda; för de senare var »nationalitet« något som kunde häfta vid enskilda personer, åtminstone om de själva valde att göra anspråk på den.¹³ Båda definitionssätten utgör uppenbara försök att slingra sig ur den aprioriska objektivismens ofrihet. I båda fallen sker detta genom att, visserligen på olika sätt, tillämpa definitionen av »nation« på landområden där människor samexisterar trots olikheter i fråga om språk eller andra »objektiva« kriterier, som fallet var i Frankrike och i Habsburg-väldet. Båda försöken drabbas av samma invändning: Att definiera en nation på grundval av medlemmarnas vetskap om att de tillhör den är tautologiskt och ger endast *a posteriori* en antydning om vad som utgör en nation. Dessutom kan förfarandet locka obetänksamma personer till extremt självsvåld, då det antyder att allt som behövs för att utgöra eller skapa eller återuppliva en nation är viljan att så göra: Om exempelvis tillräckligt många av invånarna på Isle of Wight önskade bilda en wightiansk nation, skulle en sådan uppstå.

Detta har visserligen, särskilt efter 1960-talet, lett till vissa försök att skapa nationer med hjälp av medvetenhetshöjande metoder. Sådant utgör dock ingen giltig kritik av skarpsynta iakttagare som Otto Bauer och Ernest Renan, som båda var väl medvetna om att medlemmarna av en nation även hade objektiva faktorer gemensamt. Hursomhelst, att pocka på medvetenhet eller personligt val som avgörande nationalitetskriterium är trubbigt och okänsligt. Det innebär ju att människornas mångfaldiga och komplicerade sätt att definiera och omdefiniera sig själva i sin gruppstillhörighet underkastas ett enda alternativ — valet att tillhöra en viss »nation« eller »nationalitet«. Politiskt eller förvaltningsmässigt framtvings sådana val i dag av det faktum att folk bor i stater som tillhandahåller pass eller frågar ut dem om deras språk med hjälp av folkräkningsformulär. Ändå är det även i dag fullt möjligt för en person som bor i Slough att allt efter omständigheterna uppfatta sig själv som exempelvis brittisk medborgare eller (gentemot andra medborgare med en annan hudfärg) som indier eller (gentemot andra indier) som gujarati eller (gentemot hinduer eller muslimer) som anhängare av jainismen, eller han kan känna sig som medlem av en bestämd kast eller släktförbindelse, eller som någon som hemmavid hellre talar hindi än gujarati, och utan tvivel på många andra sätt. Det är faktiskt inte heller möjligt att ens reducerar någons »nationalitet« till en enda dimension, vare sig politisk, kulturell eller av annat slag (givetvis fränsett fall av *force majeure* genom statligt

¹³ Karl Renner likställde uttryckligen den enskildes tillhörighet till en nationalitet med hans/hennes medlemskap i ett religiöst samfund, alltså som ett förhållande »fritt valt, *de jure*, av enskild person som har uppnått myndig ålder eller, på minderårigas vägnar, av deras laga företrädare«. Synopticus, *Staat und Nation* (Wien 1899) s. 7 ff.

tvång). Människor kan uppfatta sig själva som judar fast de inte delar varandras religion, språk, kultur, traditioner, historiska bakgrund, blodgruppstyp eller någon viss inställning till staten Israel. Och detta kan sägas utan att underförstå någon rent subjektiv definition av »nationen«.

Varken objektiva eller subjektiva definitioner är alltså tillfredsställande, och båda slagen leder vilse. I alla händelser är en öppet erkänd ovetskap den bästa hållning en studerande på detta område inledningsvis kan inta. Denna bok utgår därför inte från någon definition *a priori* av vad som utgör en nation. Som inledande arbetshypotes kommer varje tillräckligt stor grupp, vars medlemmar betraktar den som en »nation«, att behandlas som en sådan. Huruvida en dylik grupp verkligen ser sig själv som en »nation« kan emellertid inte fastställas enbart genom att lyssna på PR-män eller politiska talesmän för organisationer som gör anspråk på nationsstatus för gruppen. Om några träder fram som talesmän för en viss »nationaltanke« är detta inte betydelselöst, men ordet »nation« används i dag så allmänt och opreciserat att bruket av en nationalistisk vokabulär kan vara ganska intetsägande.

Trots detta är det i studiet av »den nationella frågan« mer givande att börja med begreppet »nation« (alltså med »nationalismen«) än med den verklighet det står för. Ty »Nationen' sådan den uppfattas av nationalismen kan kännas igen som något avsiktligt, något som är i vardande; den verkliga 'nationen' kan endast kännas igen *a posteriori*.«¹⁴ Samma inställning gäller för den här boken. Här skall särskild uppmärksamhet ägnas åt hur begreppet har ändrats och omvandlats, speciellt mot slutet av artonhundratalet. Våra begrepp är ju inga partiklar i en fritt flödande filosofisk diskurs, de har sociala, historiska och lokala rötter och måste förklaras utifrån dessa realiteter.

För övrigt kan mina ståndpunkter sammanfattas som följer.

1. Jag använder termen nationalism i samma betydelse som den har i Ernest Gellners definition, nämligen »främst en princip enligt vilken kongruens bör råda mellan den politiska och den nationella enheten«. ¹⁵ Jag skulle vilja tillägga att denna princip underförstår en särskild förpliktelse: Ruritaniernas politiska skyldighet gentemot den statsbildning som innesluter och företräder den ruritanska nationen väger tyngre än alla andra offentliga plikter och — under extrema förhållanden, exempelvis krigstillstånd — alla andra plikter över huvud taget, av vad slag de vara månne. Denna underförstådda innebörd skiljer den moderna nationalismen från andra, mindre krävande former för nations- eller gruppidentifikation som vi också kommer att ägna oss åt.

2. I likhet med de flesta som bedriver seriösa studier på området anser jag att »nationen« som social enhet varken är primär eller oföränderlig. Den hör uteslutande hemma i ett bestämt, historiskt sent skede. En social enhet är den bara såtillvida som den står i samband med en särskild sorts modern territorialstat, »nationalstaten«, och det är meningslöst att diskutera begreppen nation och nationalitet annat än i den mån bådadera står i samband med en sådan stat. Vidare skulle jag med Gellner vilja betona de drag av artefakt, uppfinning och social ingenjörskonst som ingår i nationers skapelseprocess. »Nationer som ett naturligt, gudagivet sätt att klassificera människor, som ett från födseln bestämt... politiskt öde, är en myt; nationalismen, som ibland tar redan existerande kulturer och gör om dem till nationer, som ibland uppfinnar nationer och som ofta utplånar redan existerande kulturer — den är verklig.«¹⁶ För analytiska ändamål måste kort sagt nationalismen gå före nationen. Det är inte nationerna som skapar stater och nationalismer utan tvärt om.

5. »Den nationella frågan«, som de gamla marxisterna kallade den, aktualiseras i skärnings-

¹⁴ E.J. Hobsbawm, »Some reflections on nationalism« s. 587.

¹⁵ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* s. 1. Denna i huvudsak politiska definition godtas också av vissa andra författare, till exempel John Breuilly, *Nationalism and the State* s. 3.

¹⁶ Gellner, *Nations and Nationalism* s. 48-49.

punkten mellan politik, teknologi och samhällsomvandling. Nationer existerar inte enbart som funktioner av en särskild sorts territorialstat eller av strävanden att upprätta en sådan — av ungefär samma typ som franska revolutionens medborgarstat — utan också i samband med ett visst stadium av teknologisk och ekonomisk utveckling. De flesta initierade torde i dag vara eniga om att enhetliga nationella språk, talade eller skrivna, inte kan uppstå som sådana utan hjälp av boktryckarkonst, allmän läskunnighet och följaktligen allmän skolundervisning. Det har till och med gjorts gällande att det moderna italienska talspråket såsom ett idiom med förmåga att uttrycka hela skalan av tjugonde seklets språkliga behov utanför hemmets och den personliga kommunikationens sfär först i dag håller på att ta form som en funktion av de riksspridda televisionsprogrammens behov.¹⁷ Nationer och därmed sammanhängande företeelser måste därför analyseras utifrån politiska, tekniska, administrativa, ekonomiska och andra betingelser och krav.

4. Av detta följer att nationerna enligt mitt synsätt är tvåfaldiga företeelser. I huvudsak konstrueras de ovanifrån men vi kan ändå inte förstå dem utan att också analysera dem underifrån, alltså utifrån vanligt folks antaganden, förhoppningar, behov, längtan och intressen, som inte nödvändigtvis är nationella och än mindre nationalistiska. Om jag skulle rikta någon mer vägande invändning mot Gellners insatser, så vore det att han med sin förkärlek för ett ovanifrån-perspektiv på moderniseringen gör det svårt att ägna tillräcklig uppmärksamhet åt hur den ter sig underifrån.

Det är utomordentligt svårt att upptäcka ett sådant underifrån-perspektiv på nationen, alltså hur den ter sig, inte för regeringar eller för nationalistiska (eller icke-nationalistiska) rörelsers talesmän och aktivister, utan för de vanliga människor som är måltavlor för deras handlingar och propaganda. Lyckligtvis har dock socialhistorikerna lärt sig att undersöka idéernas, åsikternas och känslornas historia på icke-litterär nivå; vi löper således i dag mindre risk att förväxla ledarartiklar i vissa utvalda tidningar med den allmänna meningen, vilket historikerna på sin tid gjorde helt slentrianmässigt. Det är inte mycket vi vet helt säkert men tre förhållanden framstår klart.

För det första är staters och rörelsers officiella ideologier inga handledningar om vad som rör sig ens i de mest lojala medborgarnas eller anhängarnas tankar. För det andra och mer preciserat: Vi kan inte ta för givet att de flesta människors identifikation med en nation — om en sådan föreligger — utesluter eller alltid eller ens någonsin är upphöjd över övriga identifikationssätt som tillsammans konstituerar en samhällsvarelse. Den nationella identifikationen är i själva verket alltid förknippad med identifikationer av annat slag, även när den upplevs som viktigare än de övriga. För det tredje kan identifikationen med en nation och vad den anses innebära förändras och växla inriktning med tiden, faktiskt inom ganska korta tidrymder. Enligt min mening är detta det område av nationalitetsstudierna där behovet av nytänkande och forskning i dag är allra störst.

6. Hur nationer och nationalism har utvecklats inom gamla väletablerade stater som Storbritannien och Frankrike har inte utforskats särskilt ingående men börjar nu uppmärksammas allt mer.¹⁸ Våra kunskapsluckor på detta område belyses av hur man i Storbritannien försummar varje problem som hänger samman med engelsk nationalism (ett uttryck som i sig självt klingar konstigt i mångas öron) i motsats till den uppmärksamhet man ägnar åt den skotska och walesiska, för att inte tala om den irländska nationalismen. Å andra sidan har stora framsteg på senare år gjorts i studiet av nationella rörelser som strävar efter att bilda

¹⁷ Antonio Sorella, »La televisione e la lingua italiana«, *Trimestre. Periodico di Cultura* 14, 2-3-4 (1982) s. 291-300.

¹⁸ Beträffande räckvidden av sådana arbeten, jfr Raphael Samuel (red.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity* (3 bd, London 1989). Särskilt stimulerande har jag funnit skrifter av Linda Colley vara, till exempel »Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830« (*Past & Present* 113, 1986), s. 96-117.

stater. Främst har sådana undersökningar inspirerats av Hrochs banbrytande jämförande studier kring små europeiska nationella rörelser. Två led i denne utmärkte författares analys ingår också i min egen. För det första att ett »nationalmedvetande« utvecklas i ojämn takt inom ett lands *regioner* och sociala grupperingar. Just de regionala olikheterna och deras orsaker har påtagligt nonchalerats i det förflutna. De flesta som forskar på området torde förresten vara eniga om att befolkningens stora massa — arbetare, tjänstefolk, småjordbrukare — är de sista som rycks med, oavsett vilka grupper i samhället som annars först blir gripna av ett »nationalmedvetande«. För det andra, och som en följd av det föregående, följer jag hans praktiska sätt att dela in de nationella rörelsernas historia i tre skeden. I artonhundratalets Europa, med tanke på vilket en sådan historia utformades, var A-skedet rent kulturellt, litterärt och folkloristiskt och hade ingen särskild politisk eller ens nationell innebörd, lika litet som utredningar av (icke-zigenska) forskare inom Gypsy Lore Society har för de undersökta grupperna. I skede B finner vi en skara pionjärer och militanta förkämpar för »den nationella tanken« och ansatser till politisk kampanjverksamhet för denna tanke. Det mesta av Hrochs arbete ägnas åt detta skede och åt analysen av denna *minorité agissante*, dess ursprung, sammansättning och spridning. Mitt eget huvudintresse i den här boken har mer att göra med skede C, under vilket — men ej dessförinnan — nationalistiska program får ett brett folkligt gensvar eller åtminstone en del av det folkliga gensvar som nationalister alltid åberopar. Övergången från skede B till skede C är uppenbarligen ett kritiskt ögonblick i nationella rörelsernas kronologi. Ibland kan det, som i Irland, inträffa innan en nationalstat upprättas; sannolikt inträffar det långt oftare i efterhand, som en följd av statens tillkomst. Ibland inträffar det inte ens då, som så ofta i den så kallade Tredje världen.

Slutligen kan jag inte låta bli att tillfoga att ingen seriös författare av nationers eller nationalisternas historia bör vara hängiven politisk nationalist utom i den meningen att exempelvis folk med bokstavstro på Bibeln inte är förhindrade att bidra till arkeologi och semitisk filologi, även om de inte kan lämna några bidrag till utvecklingsteorin. Nationalismen kräver i alltför hög grad att man tror något som uppenbarligen inte är sant. Som Renan uttryckte det: »Att få sin historia om bakfoten tillhör konsten att vara en nation.«¹⁹ Historikerna har en yrkesmässig skyldighet att inte a den om bakfoten, eller åtminstone att anstränga sig för att undvika en sådan kalamitet. Att vara irländare och stolt över tillgivenheten mot Irland — att rent av vara stolt katolsk-irländare eller protestantisk Ulster-irländare — behöver inte i sig självt vara oförenligt med ett seriöst studium av irländsk historia. Att tillhöra fenierna eller oranierna är däremot enligt min mening mindre förenligt med historieskrivande, lika väl som en sionistisk hållning är oförenlig med att skriva en verkligt seriös judisk historia, såvida inte historikern lämnar sin övertygelse bakom sig när hon eller han går in på biblioteket eller forskarrummet. En del nationalistiska historiker har inte mäktat detta. För min del behövde jag lyckligtvis inte lämna min icke-historiska övertygelse bakom mig när jag tog itu med att skriva den här boken.

¹⁹ Ernest Renan, *Qu'est-ce que c'est une nation?* s. 7-8: »L'oubli et je dirai même l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation et c'est ainsi que le progrès des études historiques est souvent pour la nationalité un danger.«

1. Nationen som innovation. Från revolution till liberalism

Det som i grunden kännetecknar den moderna nationen och allt som hänger samman med den är just att den tillhör den moderna tiden. Detta är numera ett välbekant faktum. Ändå är det motsatta antagandet — att identifikationen med en nation är naturlig, ursprunglig och varaktig nog för att föregripa själva historien — såpass vanligt att det kan vara praktiskt att här illustrera hur modernt ämnet är till själva sin terminologi. Den kungliga spanska akademiens ordbok, vars olika utgåvor har granskats i detta syfte,¹ använder inte termerna stat, nation och språk förrän i 1884 års utgåva. Där får vi för första gången veta att *lengua nacional* är »ett lands officiella och litterära språk, det språk som allmänt talas i landet till skillnad från dialekter och från andra nationers språk«. Uppslagstexten under »dialekt« fastslår samma förhållande mellan detta ord och nationalspråket. Före år 1884 stod ordet *nación* helt enkelt för »den samlade befolkningen i en provins, ett land eller ett kungarike« och även för »en utlänning«. Från detta år angavs ordet däremot betyda »en stat eller ett politiskt samfund som erkänner ett gemensamt styrelseskick med en högsta centralmakt« och vidare »det territorium som omfattas av denna stat och av dess enskilda invånare sedda som ett helt«; i fortsättningen är inslaget av en gemensam högsta statsmakt centralt för sådana definitioner, åtminstone i den iberiska världen. En *nación* utgörs av en »conjunto de los habitantes de un país regido por un mismo gobierno« (kursiverat här; »totaliteten av invånare i ett land som styrs av en och samma regering«).² I (den relativt nya) *Enciclopédi Brasileira Mérito*³ definieras en *nação* som »samfundet av en stats medborgare, som lever under samma regim eller regering och ingår i en intressegemenskap; kollektivet av ett territoriums invånare som har gemensamma traditioner, strävanden och intressen och som är underordnade en central makt vilken tar på sig ansvaret för att vidmakthålla gruppens enhet (kursiverat här); folket i en stat med undantag för regeringsmakten«. I spanska akademiens ordbok uppträder för övrigt den slutliga versionen av »nationen« först år 1925, då den beskrivs som »kollektivet av personer som är av samma etniska ursprung och allmänt sett talar samma språk samt är delaktiga i en gemensam tradition«.

Gobierno, regering, förbinds alltså inte uttryckligen med begreppet *nación* förrän år 1884. Med en filologisk förklaring skulle ju den första betydelsen av ordet »nation« syfta på ursprung eller härstamning — »naissance, extraction, rang« för att citera ett lexikon över äldre franska, som åberopar ett uttalande av Froissart: »*Je fus retourné au pays de ma nation en la conté de Haynau*« (Jag återbördades till min födelses/mitt upphovs land i grevskapet Hainault).⁴ Och i den mån ursprung eller härstamning förknippas med en grupp människor, kunde detta inte gärna avse en grupp som bildade en stat (utom när de åsyftade var män som härskade över sin egen släkt). I den mån ursprunget förknippades med ett territorium var det bara tillfälligt som detta bildade en stat, och då aldrig någon särskilt stor stat. I den spanska ordbokens utgåva av 1726 (dess första) betydde ordet *patria* eller det mer folkliga *tierra*, »hemlandet«, endast »platsen, staden eller landet där man är född« eller också »varje region, provins eller distrikt inom något furstendöme eller någon stat«. Denna snäva innebörd hos *patria*, som modernt spanskt språkbruk har måst kalla *patria chica*, »det lilla fäderneslandet«, till skillnad från ordets vidare betydelse, var ganska utbredd före artonhundratalet utom bland klassiskt bildade människor som kände till antikens Rom. Först år 1884 kom *tierra* att förknippas med en stat; och det är inte förrän år 1925 vi hör den moderna patriotismens känslor-

¹ Lluís Garcia i Sevilla, »Lengua, nació i estat al diccionario de la real academia espanyola« (*L'Avenc*, 16 maj 1979, s. 50-55).

² *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* (Barcelona 1907-1934), bd 37, s. 854-867: »nación«.

³ (São Paulo-Rio-Porto Alegre 1958-1964) bd 13, s. 581.

⁴ L. Curne de Sainte Pelaye, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois* (Niort u.å.) 8 bd: »nation«.

samma tongångar då *patria* betecknas som »vår egen nation med all dess rikedom på de materiella och immateriella ting i det förgångna, i nuet och framtiden, som omfattas av patrioternas kärleksfulla trohet«. Här skall medges att artonhundralets Spanien inte precis tillhörde de ideologiska framstegens förtrupp, men Kastilien — och här avses även det kastilianska språket — var ett av de första europeiska kungariket som det inte är alldeles orealistiskt att sätta etiketten »nationalstat« på. Det tål åtminstone att diskuteras om sjuttonhundralets Storbritannien och Frankrike var »nationalstater« i någon väsentligt annan mening. Det kan därför vara av allmänt intresse att se hur den relevanta terminologin har utvecklats.

I romanska språk tillhör »nation« det inhemska ordförrådet. När det används i andra språk är det ett utländskt låne-ord. Detta hjälper oss att spåra språkbrukets distinktioner tydligare. I både hög- och lågtyska har exempelvis ordet *Folk* (folk) tydligen delvis samma associationer i dag som ord härledda ur latinets »natio« men den ömsesidiga påverkan är mycket komplicerad. Klart är att ordet i medeltida lågtyska (*natie*) ännu inte hade fått konnotationen *Volk*. Detta skedde först på femtonhundralet i den mån ordet alls användes och med tanke på dess latinska ursprung kan man gissa att det knappast användes av andra än vittra personer samt folk med kungligt, högadligt eller i övrigt förnämt påbrå. I tyskan liksom i medeltidsfriskan står ordet för gruppstillhörighet genom födelse och härstamning (*Geschlecht*)⁵.

Liksom på andra håll utvecklas ordet till att även omfatta större, slutna grupper; hit hör exempelvis gillen eller andra korporationer med behov av att särskiljas från andra som de samexisterar med. Härav uppstod »nationerna« som synonymer för utlänningar, som i Spanien, »nationerna« av utländska köpmän (»utländska samfälligheter, särskilt av handelsmän, som bor i en stad och åtnjuter privilegier där«)⁶, och de bekanta »nationerna« av studenter vid gamla universitet. Härav också mindre välbekanta kopplingar som i uttrycket »ett regemente från nationen Luxemburg«.⁷ Det förefaller emellertid klart att somliga helst ville betona gruppens hemort eller ursprungstrakter — det som enligt en gammal fransk definition utgjorde gruppens *pays natal* och som åtminstone enligt senare lexikografers uppfattning utan vidare blev liktydigt med »provins«.⁸ Samtidigt ville andra hellre understryka gruppens gemensamma ursprung och tenderade därmed att framhålla etniciteten; ett exempel är den energiskt hävdade nederländska ståndpunkten att grundbetydelsen av ordet *natie* är »totaliteten av de människor som anses tillhöra samma 'stam'«.

Hur som helst — problemet hur även en på så sätt vidgad men inhemska »nation« förhöll sig till staten fortsatte att förbrylla. Det tedde sig nämligen uppenbart att de flesta stater av en viss storlek inte var homogena, vare sig i etniska, språkliga eller andra avseenden, och att de därför inte utan vidare kunde jämföras med nationer. Den nederländska ordboken framhåller uttryckligen som en egenhet hos fransmännen och engelsmännen att de använder ordet »nation« om människorna i en stat även när dessa inte talar samma språk.⁹ En mycket klargörande diskussion av detta dilemma kommer från sjuttonhundralets Tyskland.¹⁰ År 1740 var för encyklopedisten Johann Heinrich Zedler nationen i ordets sanna och ursprungliga mening ett antal förenade *Bürger* (det är bäst att ur en källa från sjuttonhundralets mitt lämna detta ord som det står i sin notoriska tvetydighet) som samfällt omfattade en uppsättning sedvänjor, bruk och lagar. Härav följer att ordet inte kan ha någon territoriell betydelse, då medlemmar av skilda nationer (åtskilda av »olikheter i levnadssätt — *Lebensarten* — och

⁵ Dr E. Verwijs och dr J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* bd 4 (Haag 1899), sp. 2078.

⁶ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bd 9 (Haag 1913), sp. 1586-1590.

⁷ Verwijs och Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* bd 4.

⁸ L. Huguet, *Dictionnaire de la langue française du 16e siècle* bd 5 (Paris 1961), s. 400.

⁹ *Woordenboek* (1913) sp. 1588.

¹⁰ John. Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste..* bd 23 (Leipzig-Halle 1740, nytr. Graz 1961) sp. 901-903.

sedvänjor») kan leva tillsammans i samma provins, även i en ganska liten sådan. Om det fanns ett inneboende samband mellan nationer och landområden, skulle vendarerna i Tyskland a kallas tyskar, vilket de uppenbarligen inte är. Denna illustration föll sig naturlig för en sachsisk lärd som var förtrogen med den sista — och alltså existerande — slaviska befolkningen inom det från lingvistisk synpunkt tyska området; det faller honom ännu inte in att etikettera dem med den dubiösa termen »nationell minoritet«. Det ord Zedler använder för att beskriva totaliteten av folk ur alla »nationer« inom samma provins eller stat är *Volck*. Tyvärr används dock ofta i praktiken, till men för den terminologiska redan, termen »nation« i samma bemärkelse som »Volek«, och ibland som synonym för samhällsstatus (stånd, *ordo*), och ibland för vilken annan sammanslutning eller förening som helst (*Gesellschaft*, *societas*).

Vad som än må ha varit den »korrekta och ursprungliga« betydelsen av »nation«, eller vilka andra betydelser som än förekom, var termen tydligen alltså fjärran från sin moderna innebörd. Utan att gå närmare in på saken kan vi därför godta att begreppet nation i dess moderna, i grunden politiska betydelse historiskt sett är mycket ungt. Detta understryks faktiskt i ett annat monumentalt lingvistiskt arbete, *New English Dictionary*. Där påpekades år 1908 att ordet i sin gamla betydelse främst avsåg den etniska enheten medan ett nyare språkbruk snarare betonade »föreställningen om politisk enhet och oavhängighet«.¹¹

Då nu den moderna nationstanken historiskt sett är så nymodig, antar jag att vi bäst lär oss förstå dess natur om vi följer dem som systematiskt började laborera med begreppet i sina politiska och sociala resonemang under revolutionstiden, och som i synnerhet tog upp det under benämningen »nationalitetsprincipen« ungefär från år 1830 och framåt. En sådan exkurs i *Begriffsgeschichte* är inte lätt, delvis därför att vissa av den tidens författare, som vi snart skall se, umgicks litet väl lättsinnigt med sådana ord, delvis därför att ett givet ord samtidigt betydde eller kunde betyda mycket olika saker.

Grundbetydelsen av ordet »nation«, den innebörd som oftast ventilerades i litteraturen, var politisk. Den likställde »folket« och staten på samma sätt som den amerikanska och den franska revolutionen hade gjort; det är en likställighet vi känner igen från sådana uttryck som »nationalstaten« och »Förenade nationerna« eller från den retorik som presteras av det sena nittonhundratalets amerikanska presidenter. I det tidiga politiska meningsutbytet i USA föredrog man att tala om »folket«, »unionen«, »konfederationen«, »vårt gemensamma land«, »allmänheten«, »den allmänna välfärden« eller »samhället«; man ville komma ifrån den centralistiska och unitaristiska innebörden i ordet »nation«, som kunde anses riktat mot de förenade delstaternas särrättigheter.¹² Under de stora revolutionernas tid var det nämligen, eller kom åtminstone snart att bli, ett led i själva nationsbegreppet att nationen med ett franskt uttryck var »en och odelbar«.¹³ Den »nation« som uppfattades på detta sätt var lika med det folkflertal vars samfälliga suveränitet konstituerade en stat, som i sin tur utgjorde folkets politiska uttryck. Oavsett vad en nation i övrigt måtte vara så saknade nationstanken nämligen aldrig ett inslag av medborgarskap, av massornas medverkan eller val. John Stuart Mill definierade inte nationen enbart utifrån en nationell känsla. Han tillade att medlemmarna av en nationalitet »begär att få leva under en och samma styrelse, och de begär att denna styrelse skall bestå uteslutande av dem själva eller ett urval av dem«.¹⁴ Vi noterar utan förvåning att Mill inte ägnar nationalitetstanken någon särskild skrift; betecknande nog diskuterar han den

¹¹ Oxford *English Dictionary* bd vii (Oxford 1933) s. 30.

¹² John J. Lalor (red.), *Cyclopedia of Political Science* (New York 1889) bd II, s. 932: »Nation«. De relevanta uppslagsartiklarna är huvudsakligen återgivna eller rättare sagt översatta från tidigare franska arbeten.

¹³ »Av denna definition torde följa att en nation är förutbestämd att bilda endast en stat och att den utgör ett enda odelbart helt« (ibid 8. 923). Den definition av vilken detta »torde följa«, är att en nation är »en helhet av människor som talar samma språk, har samma sedvänjor och är begåvade med vissa moraliska egenskaper som skiljer dem från andra likartade grupper«. Detta är ett av de talrika exemplen på hur en nationalistisk argumentering tenderar att förutsätta det som den säger sig bevisa.

¹⁴ J.S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government* (Everyman-utg., London 1910) s. 359-366.

— kortfattat — inom ramen för sin lilla avhandling om det representativa styrelseskicket eller demokratin.

Denna likställighet mellan nationen, staten och folket, särskilt det suveräna folket, kom utan tvivel att koppla nationen till landområdet, eftersom uppbyggnaden och avgränsningen av staterna vid denna tid i huvudsak var territoriell. Likställigheten förutsatte också en mångfald av på samma sätt skapade nationalstater, och detta var i själva verket en nödvändig följd av folkens självbestämmande. Som 1795 års franska rättighetsförklaring uttryckte det:

Varje folk är oavhängigt och suveränt, oavsett hur många individer det omfattar och hur stort territorium det upptar. Denna suveränitet är oförytterlig.¹⁵

Förklaringen sa dock ingenting om vad som konstituerade ett »folk«. Något logiskt samband fanns inte mellan å ena sidan folkflertalet i en territoriell stat och å andra sidan utpekandet av en »nation« på etniska, språkliga eller andra grunder — eller av andra kännetecken som medgav ett kollektivt erkännande av gruppmedlemskap. Det har faktiskt gjorts gällande att franska revolutionen var »fullständigt främmande för nationalitetsprincipen eller nationalkänslan; den var rent av fientligt inställd« av detta skäl.¹⁶ Som den holländske lexikografen så klarsynt noterade hade språket i princip inget samband med att vara engelsk eller fransk; som vi snart skall se kom franska experter att hårdnackat värja sig mot försöken att göra det talade språket till ett kriterium på nationstillhörighet; denna bestämdes enbart av deras franska medborgarskap, hävdade de. Vilket språk elsassare eller gascognare talade förblev betydelselöst för deras ställning som medlemmar av det franska folket.

Om »nationen« alls hade något gemensamt drag ur folklig-revolutionär synvinkel var detta inte i nämnvärd grad språket, etniciteten eller liknande, fastän även sådant kunde vara tecken på kollektiv samhörighet. Som Pierre Vilar har påpekat¹⁷ kännetecknades nationen-folket, underifrån sett, just av att det representerade allmänintresset gentemot särintressen, allmän välfärd mot privilegier; samma förhållande framgår av den term som amerikanerna använde före år 1800 för att kunna tala om sin nation utan att använda själva ordet. Olikheter mellan etniska grupper blir en andraplansfråga för detta revolutionärt-demokratiska synsätt precis som de senare framstod för socialisterna. Det som skilde de amerikanska nybyggarna från kung Georg och hans anhängare var ju verkligen inte språk eller etnicitet; omvänt hade den franska republiken inga svårigheter med att välja in engelsk-amerikanen Thomas Paine i sitt nationalkonvent.

I den revolutionära idén om »nationen« kan vi alltså inte läsa in något som liknar det senare nationalistiska projektet; detta gick ju ut på att upprätta nationalstater för grupper bestämda enligt de kriterier som artonhundratalets teoretiker så ivrigt hade debatterat, exempelvis etnicitet samt gemenskap i fråga om språk, religion, territorium och gemensamma historiska minnen (för att än en gång åberopa John Stuart Mill).¹⁸ Som vi har sett förenades den nya amerikanska nationen inte av några sådana kriterier, fränsett ett ännu inte klart utstakat landområde (och möjligen hudfärgen). När fransmännens »grande nation« under revolutions- och Napoleon-tidens krig vidgade sina gränser till att omfatta områden som inte var franska enligt de nya nationalitetskriterierna, blev det klart att inga av dessa kriterier bildade grundvalen för författningen.

Trots detta förelåg utan tvivel redan då — antingen som bundsförvanter eller som problem-

¹⁵ Det är värt att lägga märke till att det inte förekommer någon anspelning på folkens rätt till suveränitet och oavhängighet i de franska rättighetsförklaringarna av år 1789 resp. 1793. Se Lucien Jaume, *Le Discours jacobin et la démocratie* (Paris 1989), bil. 1-3, s. 407-414. Belägg för samma uppfattning år 1793 förekommer även hos O. Dann och J. Dinwiddy (red.), *Nationalism in the Age of the French Revolution* (London 1988) s. 34.

¹⁶ Maurice Block, »Nationalities, principles of« i J. Lalor (red.), *Cyclopedia of Political Science* bd II, s. 939.

¹⁷ P. Vilar, »Sobre los fundamentos de las estructuras nacionales« (*Historia*, 16/Extra v., Madrid, april 1978) s. 11.

¹⁸ John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government* s. 359-366.

källor för den revolutionära nationen — de olika faktorer som senare användes i försöken att definiera en icke-statlig nationstillhörighet; och ju mer nationen envisades med att kalla sig en och odelbar, desto svårare blev de problem som vållades av dess brist på inre enhetlighet. Det råder knappast några tvivel om att en fransman som inte talade franska var suspekt i de flesta jakobinernas ögon, och att det etnisk-lingvistiska nationalitetskriteriet ofta godtogs i praktiken. Som Barre uttryckte saken i sitt språkbetänkande till välfärdsutskottet:

Vem är det som i departementen Haut-Rhin och Bas-Rhin har förenat sig med förrädarna för att kalla på preussaren och österrikaren vid våra invaderade gränser? Det är [den elsassiske] landsbygdsbon, som talar samma språk som våra fiender, och som följaktligen anser sig vara deras broder och landsman hellre än broder och landsman till fransmännen, som tilltalar honom på ett annat språk och har andra sedvänjor.¹⁹

Det franska kravet på språklig enhetlighet har sannerligen varit markant efter revolutionen, och på den tiden var det exceptionellt strängt. Vi återkommer till detta längre fram. Vad vi här bör notera är emellertid att det i teorin inte var det medfödda franska språket som gjorde en människa fransk; hur skulle detta vara möjligt när revolutionen själv anslog så mycket av sin tid till att bevisa hur få människor i Frankrike som faktiskt talade språket?²⁰ Avgörande var i stället viljan att lägga sig till med språket tillsammans med det fria franska folkets övriga friheter, lagar och gemensamma kännetecken. Att lära sig franska var på sätt och vis en förutsättning för fullvärdigt franskt medborgarskap (och därmed fransk nationalitet) liksom förvärv av kunskaper i engelska blev villkor för amerikanskt medborgarskap. Låt oss belysa skillnaden mellan en i huvudsak lingvistisk nationalitetsdefinition och den franska, även i dess extrema form, genom att påminna om hur en tysk filolog såg på saken. Vi stöter på honom längre fram, när han övertygar den internationella statistik kongressen om behovet av att ta med en fråga om språktillhörighet i statliga folkräkningsformulär. Denne Richard Böckh gjorde i inflytelserika skrifter på 1860-talet gällande att språket var det enda adekvata nationalitetsmärket, ett argument som passade bra ihop med den tyska nationalismen, eftersom tyskarna var så vitt spridda över Mellan- och Östeuropa. Han såg sig emellertid tvungen att klassa de aschkenasiska judarna som tyskar, eftersom jiddisch odiskutabelt var en tysk dialekt med rötter i medeltidstyskan. Som han väl insåg skulle denna slutsats knappast komma att delas av tyska antisemiter. Franska revolutionärer skulle däremot varken ha begripit eller behövt detta argument när de förfäktade att judarna skulle integreras i den franska nationen. För dem var både sefardiska judar, som talade medeltidsspanska, och aschkenasiska judar, som talade jiddisch — och i Frankrike fanns båda grupperna — lika goda fransmän sedan de väl hade accepterat villkoren för franskt medborgarskap; dit hörde givetvis förmågan att tala franska. Och omvänt: När någon hävdade att Dreyfus »egentligen« inte kunde vara fransk därför att han var av judisk härstamning, så uppfattades detta med fog som en utmaning mot själva kärnan i den franska revolutionen och dess definition av den franska nationen.

Ändå är det i huvudtemat från Barères betänkande som två helt skilda nationsbegrepp möts: det revolutionärt-demokratiska och det nationalistiska. Ekvationen »staten = nationen = folket« stämde för båda; uppkomsten av de politiska enheter som omfattade den måste emellertid enligt nationalisterna härledas från någon redan befintlig gemenskap, som klart skilde sig från utlänningar; enligt den revolutionärt demokratiska ståndpunkten var det centrala begreppet däremot medborgarna — folket = staten, som i förhållande till människo-

¹⁹ Anförts hos M. de Certeau, D. Julia och J. Revel, *Une Politique de la langue. La Révolution Française et les patois: L'enquête de l'Abbé Grégoire* (Paris 1975), s. 293. Ang. det generella problemet rörande franska revolutionen och nationalspråket, jfr även Renée Balibar och Dominique Laporte, *Le Français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution* (Paris 1974). Betr. det speciella problem som rör Alsace, jfr E. Philipps, *Les Luites linguistiques en Alsace jusqu'en 1945* (Strasbourg 1975) samt P. Lévy, *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine* (2 bd, Strasbourg 1929).

²⁰ De Certeau, Julia och Revel, *Une Politique de la langue*, passim.

släktet i övrigt utgjorde en »nation«.²¹ Vi får inte heller glömma att staten, oavsett vad som konstituerade den, i fortsättningen också skulle vara tvungen att ta hänsyn till sina undersåtar, som det i revolutionernas tidsålder hade blivit svårare att behärska. Det stämde inte längre att, som den grekiske revoltören Kolokotronis uttryckte saken, »folket trodde att kungarna var gudar [nerstigna] på jorden och att undersåtarna var tvungna att finna allt vad gudarna gjorde gott och väl«.²² Ingen gudomlighet skyddade dem längre. När Karl X av Frankrike år 1825 återupplivade den gamla kröningsceremonin i Reims och (med tvekan) det magiska helandets rit, var det bara 120 människor som infann sig för att bli botade från skrofler genom den kungliga beröringens kraft. År 1774, vid den senaste kröningen före hans egen, hade det kommit 2.400 sjuka.²³ Som vi skall se kom demokratiseringen efter år 1870 att göra problemet med kungens legitimitet och medborgarnas mobilisering både angeläget och brådskande. För dem som hade regeringsmakt var staten tydligen det viktigaste ledet i ekvationen staten = nationen = folket.

Men vilken plats intog då nationen (eller för den delen hela ekvationen staten = nationen = folket, oavsett ordningsföljden mellan dessa) i den teoretiska diskursen mellan dem som trots allt satte den starkaste prägeln på Europas artonhundratals, nämligen den liberala bourgeoisie och dess intellektuella? Europa-kartan ändrades under perioden 1830-1880 på det mest dramatiska sätt av »nationalitetsprincipen«. Även om liberalerna så hade velat, hade de inte kunnat undvika att överväga problemet under de femtio år då den europeiska maktbalansen rubbades; omvälvningarna berodde bland annat på att två stora makter växte fram på nationalitetsprincipens grund (Tyskland och Italien), medan en tredje i praktiken klövs med stöd av samma princip (Österrike-Ungern efter 1867 års kompromiss), för att inte tala om hur en rad mindre politiska enheter erkändes som oberoende stater där folken krävde en ny status på nationell grund, alltifrån Belgien i väster till Sydösteuropas förut osmanska »successionsstater« (Grekland, Serbien, Rumänien, Bulgarien). Härtill kom att polackerna två gånger revolterade och krävde att deras land skulle återupprättas till vad de tänkte sig som en nationalstat. De liberala intellektuella hade inte heller någon tanke på att undvika problemen. För Walter Bagehot var »nationsskapandet« själva kärnan i artonhundratalets utveckling.²⁴

Då emellertid nationalstaterna var a vid artonhundratalets början, anmälde sig ett par givna frågor för nyfikna tänkare: Vilka av de många europeiska folk som på en eller annan grund kunde kallas »nationaliteter« skulle uppnå statsvärdighet (eller någon beskedligare form av separat politiskt eller administrativt erkännande)? Och vilka av de många befintliga staterna skulle komma att genomsyras av en »nationell« egenart? Det var i huvudsak för att få klarhet i detta som man gjorde upp listor över kriterierna för faktisk eller potentiell nationsstatus. Det verkade självklart att inte alla stater skulle sammanfalla med nationer eller omvänt. Å ena sidan aktualiserades ett antal analytiska problem av Renans berömda fråga: »Varför är Holland en nation medan Hannover och storhertigdömet Parma inte är det?«²⁵ Å andra sidan väckte John Stuart Mill en annan uppsättning frågor med sitt yttrande att grundandet av en nationalstat måste vara a) genomförbart och b) önskat av den berörda nationaliteten. Denna oklarhet berörde även nationalister som vid mitten av den viktoriaiska eran inte alls tvekade om svaren på båda slagen av frågor vad gällde deras egen nationalitet eller den stat som hyste den. Även de fann sig nämligen mer kallsinnigt inställda mot andra stater och nationaliteters anspråk.

²¹ »Gentemot staten konstituerar medborgarna folket; gentemot människosläktet konstituerar de nationen«, J. Hélie, »Nation, definition av« hos Lalor, *Cyclopedia of Political Science* bd II, s. 923.

²² Cit. hos E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (London 1962; *Revolutionens tidsålder*, Stockholm: Tiden 1979) s. 91-92.

²³ Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges* (Paris 1924) s. 402-404.

²⁴ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London 1887) kap. III och IV ang. »Nation-making«.

²⁵ Ernest Renan, »What is a nation?« i Alfred Zimmern (red.), *Modern Political Doctrines* (Oxford 1939) s. 192.

När vi går ett steg vidare möter vi emellertid i artonhundratalets liberala debatt en förvånande hög grad av intellektuell oklarhet. Denna beror mindre på att man inte tänkte igenom problemet nationen än på att detta ansågs uppenbart och därför inte behövde ältas i detalj. En stor del av den liberala teorin om nationerna framträder därför så att säga bara i marginalen till de liberala författarnas meningsutbyte. Som vi skall se försvårade dessutom ett centralt avsnitt av den liberala teoridebatten all intellektuell granskning av »nationen«. Vår uppgift i återstoden av detta kapitel är att rekonstruera en sammanhängande, liberalt borgerlig teori om »nationen«, med ungefär samma tillvägagångssätt som då arkeologerna rekonstruerar handelsvägar med hjälp av myntfynd.

Det är kanske bäst att börja med den minst övertygande föreställningen om »nationen«, nämligen den mening Adam Smith ger ordet i titeln till sitt stora arbete. I hans resonemang är det nämligen helt klart att ordet inte avser annat än en territorialstat; eller att hans »nation« enligt John Rae, en skarptungad skotte som färdades genom det tidiga artonhundratalets Amerika och kritiserade Smith, täcker varje »samfund, samhälle, nation, stat eller folk (termer som för vår sagesmans vidkommande kan anses vara synonyma)«. ²⁶ Men visst måste ändå den store liberale politiske ekonomens tankar vara relevanta för den liberala medelklassens tänkare när de skärskådade »nationen« från andra utgångspunkter, även om de inte själva var ekonomer i likhet med John Stuart Mil, eller redaktörer för *The Economist* som Walter Bagehot. Vi kan ha skäl att undra om det bara var en ren historisk slump att den klassiska frihandelsliberalismens era sammanföll med den period av »nationsskapande« som Bagehot tillmätte en så central betydelse för hans århundrade. Hade med andra ord nationalstaten som sådan någon bestämd funktion i kapitalismens utvecklingsprocess? Eller rättare sagt: Hur såg samtidens liberala analytiker på den funktionen?

För historikern är det nämligen uppenbart att de ekonomiska enheter som bestämdes av statsgränser spelade en betydelsefull roll. På artonhundratalet var världsekonomin snarare *internationell* än kosmopolitisk. Teoretiker som laborerar med tanken på ett världsomfattande system, har försökt visa att kapitalismen som globalt system utbildades inom en enda kontinent och ingen annanstans, just på grund av en politisk pluralism som innebar att Europa varken konstituerade eller utgjorde någon del av ett enda »världsvälde«. Den ekonomiska utvecklingen under femton- till sjuttonhundratalet ägde rum inom ramen för territorialstater, och dessa var benägna att var för sig bedriva en merkantilistisk politik som likformiga helheter. Ännu mer påtagligt är att vi, när vi talar om världskapitalismen under artonhundra- och det tidiga nittonhundratalet, räknar med de däri ingående nationella enheterna bland utvecklade länder; vi talar om den brittiska industrin och om det amerikanska näringslivet, vi skiljer mellan tysk och fransk kapitalism och så vidare. Under den långa tiden från sjuttonhundratalet till åren efter andra världskriget tycktes världsekonomin inte lämna nämnvärt utrymme eller utlopp för de verkligt trans-nationella och extraterritoriella enheter eller de mellanformer mellan dessa som hade spelat en så viktig roll i den kapitalistiska världsekonominns uppkomst, och som i dag åter har blivit så framträdande; exempelvis oavhängiga miniatyrstater med en ekonomisk betydelse som oproportionerligt överstiger deras storlek och resurser: Lübeck och Gent på trettonhundratalet, Singapore och Hongkong i dag. När vi ser tillbaka på den moderna världsekonominns utveckling, tenderar vi i själva verket att se skedet då utvecklingen var integrerad med »nationella ekonomier« i en rad utvecklade territorialstater som ett mellanspel mellan två i huvudsak transnationella perioder.

Svårigheten för artonhundratalets liberala ekonomer eller för liberaler som icke oväntat godtog den klassiska politiska nationalekonomins argument var att de bara kunde erkänna nationernas ekonomiska betydelse i praktiken, inte i teorin. Den klassiska politiska ekonomin, och i synnerhet Adam Smiths version, hade formulerats som en kritik av »det merkantila

²⁶ John Rae, *The Sociological Theory of Capital, being a complete reprint of The New Principles of Political Economy by John Rae (1834)*, (red.) C.W. Mixer (New York 1905) s. 26.

systemet«, dvs. precis det system enligt vilket regeringar behandlade nationella ekonomier som helheter som skulle utvecklas genom statens politik och insatser. Frihandeln och den fria marknaden riktades mot just denna uppfattning om nationens ekonomiska utveckling, en uppfattning Smith ansåg sig ha avslöjat som oförenlig med det tänkta syftet. Den ekonomiska teorin kom därför att utarbetas enbart med hänsyn till enskilda företagsenheter — personer eller firmor — som förnuftsmässigt maximerade sina vinster och minimerade sina förluster på en marknad utan preciserad omfattning. Ytterst var det bara fråga om världsmarknaden och ingenting annat. Smith var alls ingen motståndare till vissa regeringsfunktioner med relevans för ekonomin; men var det tal om den generella teorin om ekonomisk tillväxt, så fanns där ingen plats för nationen, eller för något kollektiv större än företaget — som teorin för övrigt inte över hövan bryr sig om att undersöka.

Således offrade J. E. Cairnes under det liberala skedets kulmen tio boksidor på allvarligt grubbel över tanken att en särskild teori om utrikeshandeln — i motsats till all annan handel mellan enskilda — skulle vara obehövlig.²⁷ Han fann att internationella transaktioner visserligen utan tvivel ständigt blev lättare; det förekom dock fortfarande tillräckligt mycket gnissel för att motivera ett särskilt studium av problemen kring handeln mellan länderna. Den tyske liberala nationalekonomen Schönberg tvivlade på att begreppet »nationalinkomst« hade något innehåll. Personer som inte lät sig nöjas med ytliga idéer kunde bli frestade att tro detta men gick sannolikt för långt, även om uppskattningar av »nationalförmögenhet« i pengars värde skulle vara felaktiga.²⁸ Edwin Cannan²⁹ ansåg att den »nation« Adam Smith talade om endast var summan av de individer som bebodde en stats territorium; om hundra år skulle alla dessa individer vara döda, och Cannan undrade om detta faktum gjorde det omöjligt att tala om »nationen« som en kontinuerligt fortlevande enhet. I politiskt avseende innebar detta en föreställning om att endast den resursallokering som skedde via marknaden var optimal, och att de enskilda människornas intressen tack vare marknadens funktionssätt automatiskt skulle tillgodose det helas intressen — i den mån teorin över huvud taget rymde ett sådant begrepp som hela samhällets intressen. Omvänt ville John Rae år 1834 med sin bok i uttrycklig polemik mot Smith visa att individuella och nationella intressen inte var identiska; de principer som styrde individens månande om egenintresset skulle följaktligen inte nödvändigtvis maximera nationens förmögenhet.³⁰ De som vägrade att villkorlöst ansluta sig till Smith kunde, som vi snart skall se, inte nonchaleras, men deras ekonomiska teori kunde inte konkurrera med den klassiska skolan. Termen »nationalekonomi« förekommer i Palgraves *Dictionary of Political Economy* endast i förbindelse med tysk ekonomisk teori. Själva termen »national« hade försvunnit ur motsvarande franska arbeten från 1890-talet.³¹

Ändå visade det sig att även de mest renläriga bland klassiska ekonomer tvingades operera med föreställningen om en nationell ekonomi. Som Saint-Simon-anhängaren Michel Chevalier — ursäktande eller med glimten i ögat — förklarade i sitt installationstal då han tillträdde professuren i politisk ekonomi vid Collège de France:

Man befäller oss att studera allmänintresset i mänskliga samhällen, och man förbjuder oss inte att studera den speciella situationen i det samhälle vi lever i.³²

Eller som lord Robbins skulle komma att uttrycka sig, också han på tal om klassiska politiska ekonomer: »Det finns inte mycket som tyder på att de särskilt ofta kringgick nationens fördel

²⁷ J. E. Cairnes, *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded* (London 1874) s. 355-363.

²⁸ Dr Gustav Schönberg (red.), *Handbuch der politischen Oekonomie*, bd I (Tübingen 1882) s. 158 ff.

²⁹ Edwin Cannan, *History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848* (London 1894) s. 10 ff.

³⁰ Rae, *The Sociological Theory of Capital*.

³¹ *Nouveau Dictionnaire d'Économie Politique* (red.) Léon Say och Joseph Chailley (Paris 1892).

³² Michel Chevalier, *Cours d'économie politique fait au Collège de France* bd I (Paris 1855), s. 43.

Föreläsningen hölls ursprungligen år 1841.

som politiskt kriterium, och än mindre som tyder på att de var beredda att överväga upplösningen av nationella band.«³³ Kort sagt: De varken kunde eller ville bli av med »nationen«, vars framsteg Porter självbelåtet följde från år 1835 och framåt. Man ville nämligen, som han sa, »övertyga sig om de medel varmed något samhälle har nått en framskjuten plats bland nationerna«. Det behöver knappast tilläggas att han med »något samhälle« avsåg »ens eget samhälle«.³⁴

Hur var det över huvud taget möjligt att förneka nationalstatens ekonomiska uppgifter och även fördelar? Förekomsten av stater med monopol på sedelutgivning, med offentliga finanser och därmed en egen finanspolitik och fiskal verksamhet, var ett faktum. Denna ekonomiska verksamhet kunde inte avskaffas ens om syftet var att utplåna dess skadliga intrång i det ekonomiska livet. Dessutom kunde till och med extrema frihetsivrare som Molinari acceptera att »uppdelningen av mänskligheten i självständiga nationer huvudsakligen är av ekonomisk natur«.³⁵ Ty staten — och efter revolutionseran nationalstaten — garanterade ju trots allt ägande- och avtalssäkerheten. För att tala med J. B. Say — som sannerligen inte var någon vän av offentlig företagsamhet — »har ingen nation uppnått någon nämnvärd välförhållande utan att ledas av en regelrätt regering«.³⁶ Liberala ekonomer kunde till och med rättfärdiga regeringsfunktioner såsom gynnsamma för den fria konkurrensens intressen. Molinari hävdade exempelvis att »uppsplittringen av mänskligheten i nationer är nyttig såtillvida som den främjar den mycket mäktiga ekonomiska efterhärmaningsprincipen«.³⁷ Som stöd för detta återopade han 1851 års stora världsutställning. Även utan sådana rättfärdiganden togs emellertid regeringens roll i den ekonomiska utvecklingen för given. J. B. Say såg inte större skillnad mellan en nation och dess grannar än mellan två grannprovinser; trots detta anklagade han Frankrike — dvs. den franska staten och regeringen — för att försumma utvecklingen av landets inhemska resurser och i stället ägna sig åt utländska erövringar. Kort sagt: Inga ekonomer, inte ens de mest extremt liberala, kunde förbise eller undvika att ta notis om den nationella ekonomin. Liberala ekonomer tyckte bara inte om att tala om saken eller visste inte hur de skulle bära sig åt.

I länder som strävade efter en nationell ekonomisk utveckling i konkurrens med Storbritanniens överlägsna ekonomi tedde sig en frihandel i Smiths anda mindre lockande. Där rådde ingen brist på personer som var angelägna att tala om rikets ekonomi i dess helhet. Den förbisedde skotsk-kanadensaren Rae har redan nämnts. De teorier han lade fram tycks föregripa de doktriner om importstöd och teknologimport som på 1950-talet predikades av FN:s ekonomiska kommission för Latinamerika. Ännu tydligare sökte USA:s store federalist Alexander Hamilton koppla samman nationen, staten och ekonomin; med den kopplingen ville han rättfärdiga den starka centrala statsmakt som han förfäktade gentemot mindre centralistiskt inställda politiker. Den uppräknade av hans »stora nationella krafttag« som gjordes av författaren till artikeln »Nation« i ett senare amerikanskt uppslagsverk, nämner uteslutande ekonomiska åtgärder: grundande av en riksbank, nationellt ansvar för delstaternas skulder, skapande av en statsskuld, höga tulltaxor som skydd för inhemska industrier samt tvångsacciser.³⁸ Det är möjligt att, som den beundrande författaren menar, alla dessa åtgärder »var avsedda att utveckla nationalitetens frö«; men Hamilton kan lika gärna, i likhet med andra federalister, som yttrade sig föga om nationen men desto mer i ekonomiska frågor, ha

³³ L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy* (andra utg., London 1977) s. 9-10. Omdömet gäller dock inte Bentham med hans genuint globala inställning.

³⁴ George Richardson Porter, *The progress of the Nation, in its various social and economic relations, from the beginning of the nineteenth century to the present time*, två delar (London 1836), förordet.

³⁵ Molinari i *Dictionnaire d'économie politique* (Paris 1854), omtryckt i Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, bd II, s. 957: »Nations in political economy«.

³⁶ *Ibid.* s. 958-959.

³⁷ *Ibid.* s. 957.

³⁸ *Ibid.* s.933.

menat att nationen kunde ta hand om sig själv bara den federala regeringen tog hand om den ekonomiska utvecklingen; i alla händelser innebar nationsbegreppet att den ekonomiska verksamheten var nationell och krävde systematisk vård från statens sida, vilket på artonhundratalet var liktydigt med protektionism.

Artonhundratalets amerikanska utvecklingsekonomer var i allmänhet alltför medelmåttiga för att prestera något nämnvärt teoretiskt stöd för hamiltonianismen, vilket den arme Carey och andra försökte sig på.³⁹ Ett sådant försvar sköttes emellertid både klart och värtaligt av tyska ekonomer under ledning av Friedrich List; denne hade utvecklat sina öppna Hamilton-inspirerade idéer under en USA-vistelse på 1820-talet, då han faktiskt hade deltagit i periodens nationalekonomiska debatter.⁴⁰ För List hade den ekonomiska vetenskapen till uppgift att »fullborda nationens ekonomiska utveckling och förbereda dess inträde i framtidens världsomspännande samhälle«. ⁴¹ (I fortsättningen tenderade tyska ekonomer att kalla sin disciplin »nationalekonomi« [*Nationalökonomie*] eller »folkshushåll« [*Volkswirtschaftl*] i stället för »politisk ekonomi«; ö. a.) Det behöver väl knappast sägas att den utveckling List avsåg skulle ha formen av en kapitalistisk industrialisering pådriven av ett kraftfullt borgerskap.

Det för oss intressanta med List och den senare »historiska skolan« av tyska ekonomer, för vilka han var en inspirationskälla — liksom han blev det för ekonomiska nationalister i andra länder, exempelvis Irlands Arthur Griffith⁴² — är att han tydligt preciserade det »liberala« nationsbegreppet, som tidigare hade tagits för givet. Nationen måste vara tillräckligt stor för att utgöra en livsduglig utvecklingsenhet. Om den föll under ett sådant tröskelvärde hade den inget historiskt berättigande. Detta föreföll alltför självklart för att kräva någon särskild motivering och kom sällan att diskuteras närmare. Enligt Garnier-Pagès' *Dictionnaire politique* av år 1843 var det »löjeväckande« att Belgien och Portugal skulle vara oavhängiga nationer, eftersom de uppenbarligen var för små.⁴³ Och John Stuart Mill rättfärdigade den helt obestridliga nationalismen i Irland med motiveringen att irländarna när allt kom omkring var »tillräckligt talrika för att vara i stånd att bilda en aktningvärd nationalitet«⁴⁴. Andra, som Mazzini och Cavour, var av annan åsikt, trots att de tillhörde nationalitetsprincipens förkunnare. Och självaste *New English Dictionary* nöjde sig faktiskt inte med att definiera »nation« på det vanliga sätt som britterna hade lärt sig av J.S. Mill utan krävde att nationen skulle bestå av »en vittomfattande ansamling av människor« med de föreskrivna kännetecknen (min kursivering).⁴⁵

Nu kom List och uttalade klart och tydligt att

»en stor folkmängd och ett vidsträckt territorium begåvat med mångahanda nationella resurser är oundgängliga förutsättningar för en normal nationalitet... En nation som är begränsad till både landområde och befolkningsnumerär kan, i synnerhet om den har sitt särskilda språk, endast besitta en förkrumpt litteratur och förkrumpta institutioner till främjande av konst och vetenskap. En liten

³⁹ Jfr J. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Oxford 1954) s.515-516.

⁴⁰ Han skrev en *Outline of American Political Economy* (Philadelphia 1827) som föregrep hans senare uppfattningar. Ang. List i Amerika, jfr W. Notz, »Friedrich List in Amerika« (*Weltwirtschaftliches Archiv* 29, 1925, s. 199-265 och bd 22, 1925, s. 154-182 samt »Frederick List in America« (*American Economic Review* 16, 1926, s. 249-265).

⁴¹ Friedrich List, *The National System of Political Economy* (London 1885) s. 174 (orig. *Das nationale System der politischen Oekonomie*; Jena 1904).

⁴² En utmärkt sammanfattning av dennes åsikter finns hos E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy* (London 1951) s. 218-220.

⁴³ »Nation« av Elias Regnault, *Dictionnaire politique*, med en inledning av Garnier-Pagès (Paris 1842) s. 623-625. »N'y-a-t-il pas quelque chose de dérisoire d'appeler la Belgique une nation?«

⁴⁴ *Considerations on Representative Government i Utilitarianism*, s. 365.

⁴⁵ *Oxford English Dictionary* VII, s. 50.

stat kan aldrig inom sitt territorium utveckla de olika produktionsgrenarna till absolut fulländning.«⁴⁶

De ekonomiska fördelarna med mycket stora stater (*Gross-staaten*) framgick enligt professor Gustav Cohns åsikt av Storbritanniens och Frankrikes historia. Utan tvivel var dessa fördelar mindre än de skulle vara i ett enda, globalt ekonomiskt system, men olyckligtvis var världens enande ännu inte inom räckhåll. I väntan härpå hade »allt som mänskligheten eftersträvar för hela släktets bästa... redan i dag (*zunächst einmal*) uppnåtts för en betydande del av mänskligheten, nämligen för 30-60 miljoner«. Och »härav följer att den civiliserade världens framtid under mycket lång tid kommer att bestämmas genom upprättandet av mycket stora stater (*Grosstaatenbildung*)«. ⁴⁷ Här kan i förbigående noteras att »nationer« ständigt antas vara det näst bästa alternativet till en förenad värld, ett tema vi skall återkomma till.

Två slutsatser av detta blev nästan allmänt vedertagna bland dem som seriöst sysslade med frågan, även om inte alla formulerade sig lika uttryckligt som tyskarna, som ju hade ett visst historiskt fog för sin uppfattning.

Den första slutsatsen var att »nationalitetsprincipen« i praktiken bara gällde för nationaliteter av en viss storlek. Detta förklarar det annars förbluffande faktum att principens egen apostel, Mazzini, inte räknade med något oberoende för Irland. Vad gällde ännu mindre nationaliteter eller potentiella sådana- sicilianare, bretagnare, walesare-så ansåg man sig kunna ta ännu lättare på deras krav. I själva verket användes *Kleinstaaterei* (»småstatsfjäskandet«) som en avsiktligt nedsättande benämning på den företeelse tyska nationalister bekämpade. Ordet »balkanisering«, som uppstod då delar av det gamla osmanska riket styckades upp i diverse oavhängiga småstater, har fortfarande samma negativa klang. Båda benämningarna ingick ide politiska oförskämtheternas ordförråd. En utmärkt illustration av »tröskelprincipen« – kravet på en minsta godtagbar nationsstorlek – var den framtidskarta över nationernas Europa som Mazzini själv drog upp år 1857: Den omfattade ett knappt dussin stater och statsförbund; av dessa var det bara ett land (givetvis Italien) som inte självklart skulle räknas till de mångnationella enligt senare kriterier. ⁴⁸ Den »nationalitetsprincip« som i Wilsons version dominerade fredstraktaten efter första världskriget ledde till skapandet av ett Europa med tjugosex stater – tjugosju om vi räknar in den irländska fristaten, som snart skulle grundas. Jag vill bara tillfoga att en färsk studie över regionalistiska rörelser fann fyrtiotvå sådana enbart i Västeuropa ⁴⁹, vilket visar hur det kan tänkas gå om man väl har övergett »tröskelprincipen«.

Poängen är emellertid att ingen skulle ha drömt om att överge den under den liberala nationalismens period. Nationernas rätt till självbestämmande tillämpades bara på de nationer som ansågs livsdugliga i kulturellt och särskilt i ekonomiskt avseende (hur än begreppet livsduglighet närmare skulle preciseras). Så långt avvek Mazzinis och Milis syn på det nationella självbestämmandet radikalt från president Wilsons. I det följande skall vi granska skälen till övergången från den förra till den senare. I förbigående vill jag dock redan här nämna att »tröskelprincipen« inte helt och hållet övergavs ens under Wilsons tid. Således förblev Luxemburgs och Liechtensteins blotta existens ett lätt bryderi under mellankrigstiden, hur omtyckta dessa statsbildningar än var bland frimärkssamlare. Ingen var heller förtjust över fristaden Danzigs existens; den störde inte bara de två angränsande staterna som båda ville ha den inom sitt eget territorium, utan mera allmänt dem som ansåg att ingen stadsstat kunde vara livsduglig i tjugonde seklet på samma sätt som under Hansan. Invånarna i den stympade återstoden av Österrike ville till nästan 100 procent införlivas med Tyskland, då de helt enkelt inte kunde tro att en så liten stat som deras egen var ekonomiskt livsduglig (»*lebensfähig*«). Det är först efter år 1945, och särskilt efter avkoloniseringen, som vi i nationernas gemenskap

⁴⁶ Ibid. s. 175-176.

⁴⁷ Gustav Cohn, *Grundlegung der Nationalökonomie*, bd I (Stuttgart 1885) s. 447-449.

⁴⁸ Jfr Denis Mack Smith (red.), *Il Risorgimento* (Bari 1968), s. 422.

⁴⁹ Jochen Blaschke (red.), *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen* (Frankfurt 1980).

har berett plats åt sådana enheter som Dominica, Maldiverna och Andorra.

Den andra slutsatsen av »storstatstänkandet« var att nationsbyggandet ohjälpligt kom att uppfattas som en expansionsprocess. Detta är ännu en förklaring till det onormala i fallet Irland liksom i andra exempel på en renodlat separatistisk nationalism. Som vi har sett, godtog man i teorin att samhällsutvecklingen vidgade skalan av sociala enheter från familj och stam till län och kanton, från det lokala till det regionala, till det nationella och så småningom det världsomspännande. De nationer som så att säga stod i samklang med den historiska utvecklingen var bara sådana som vid eljest lika förutsättningar bidrog till att vidga skalan av mänskliga samhällsformer.

Om vår doktrin skulle sammanfattas i form av en sats, skulle vi kanske säga att nationalitetsprincipen generellt är berättigad när den tenderar att förena skingrade befolkningsgrupper till en sammanhållen helhet och oberättigad när den tenderar att splittra en stat.⁵⁰

I praktiken innebar detta att nationella rörelser förväntades kämpa för nationellt *enande* eller expansion. Alla tyskar liksom alla italienare hoppades sålunda på att förenas inom en enda stat, och det gjorde även alla greker. Serberna ville gå samman med kroaterna i ett enda Jugoslavien (som helt saknade motstycke i historien), och de som bortom detta mål strävade efter en ännu större enhet lockades av drömmen om en Balkan-federation. Att förverkliga en sådan förblev en bindande plikt för de kommunistiska rörelserna ända tills efter andra världskriget. Tjeckerna ville gå samman med slovakerna, polackerna med litauer och rutener — de hade faktiskt bildat en enda stor stat redan förut, nämligen det Polen som fanns före delningarna; rumänerna i Moldavien begärde att få förenas med dem som levde i Transsylvanien och Valakiet, och så vidare. Detta lät sig uppenbarligen inte förenas med den definition enligt vilken nationer grundas på etnicitet, språk eller gemensam historia, men som vi har sett var dessa kriterier inte de avgörande i det liberala nationsbyggandet. För övrigt var det ingen som någonsin förnekade den i verkligheten både nationella, språkliga och etniska brokigheten i de äldsta och minst ifrågasatta nationalstaterna, till exempel Storbritannien, Frankrike och Spanien.

Att »nationalstater« skulle bli heterogena på detta sätt accepterades desto villigare med tanke på de många delar av Europa och världen i övrigt där det tedde sig helt orealistiskt att rent geografiskt sära på nationaliteterna; därtill var dessa uppenbarligen alltför uppblandade inom ett givet landområde. Detta kom att utgöra grunden för nya tolkningar av nationsbegreppet, till exempel den senare austromarxistiska, som förknippade begreppet med människor, inte med territorier. Det var inte heller någon tillfällighet att initiativet i denna fråga inom det österrikiska socialdemokratiska partiet främst kom från slovenerna; dessa bodde nämligen i ett område där det var särskilt svårt att hålla isär slovenska och tyska bosättningar, då dessa ofta bildade enklaver inuti enklaver eller låg i gränstrakter med osäker och skiftande prägel.⁵¹ Den främsta anledningen till att bristen på nationell enhetlighet godtogs inom nationalstaterna var emellertid en annan: Det verkade uppenbart att små nationaliteter — särskilt om de var både små och efterblivna — hade allt att vinna på att förenas med större nationer och lämna sitt bidrag till mänskligheten via dessa. »Erfarenheten visar«, sa Mill, som uttryckte vad många sansade iakttagare ansåg, »att det är möjligt för en nationalitet att förenas och införlivas med en annan.« För de underlägsna och efterblivna skulle detta bli en ren vinning:

Ingen kan föreställa sig att det för en bretagnare eller för en bask från franska Navarra inte är förmånligare att... tillhöra den franska nationaliteten, med jämlik tillgång till alla en fransk medborgares privilegier... än att tjura bland sina egna bergknallar som en halvild kvarleva från gångna tider och traska på i sin egen trånga andliga rundgång utan att ta del av eller intressera sig

⁵⁰ Maurice Block i Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, bd II, s. 941.

⁵¹ Beträffande Ebin Kristans inlägg vid partikongressen i Brünn (Brno), som utarbetade partiets program i den nationella frågan, se Georges Haupt, Michel Lowy och Claudie Weill, *Les Marsistes et la question nationale 1848-1914* (Paris 1937), s. 204-207.

för de stora världshändelserna. Samma sak gäller för walesaren eller den skotske högländaren såsom medlemmar av den brittiska nationen.⁵²

När det väl hade accepterats att en oavhängig eller »verklig« nation också måste vara en livsduglig nation enligt de på den tiden vedertagna kriterierna, följde därav att några av de mindre nationaliteterna och språken var dömda att försvinna som oavhängiga enheter. Friedrich Engels har blivit fränt attackerad som stortysk chauvinist därför att han förutsade tjeckernas undergång som nation och uttalade sig nedsättande om åtskilliga andra folk.⁵³ Han var mycket riktigt stolt över att vara tysk och hade en benägenhet att göra vissa för sitt eget folk smickrande jämförelser med andra utom vad gällde dess revolutionära tradition. Utan minsta tvivel hade han också fullkomligt fel i fråga om tjeckerna och vissa andra folk. Ändå är det rent anakronistiskt att kritisera honom för hans grundsyn, som han delade med varenda opartisk iakttagare vid artonhundratalets mitt. *Somliga* små nationaliteter och språk saknade utsikter till en självständig framtid. Så långt rådde allmän enighet, även bland människor som ingalunda var fientligt inställda till nationell frigörelse, vare sig principiellt eller i praktiken.

Det fanns inget chauvinistiskt i en sådan allmän inställning. Den innebar inte någon fientlighet mot de kollektiva offren för framstegets lagar (som de säkerligen skulle ha kallats på den tiden), mot deras språk och kultur. Tvärt om: När den officiella nationaliteten och riksspråket inte stod på spel, kunde den dominerande nationen omhulda och främja de dialekter och mindre språk som rymdes inom landet, de historiska och folkloristiska traditionerna inom dess mindre samhällen, låt vara att det kanske bara skedde som prov på färgrikedomen i den makronationella paletten. Dessutom ville inte heller de små nationaliteter eller nationalstater som upplevde sin integration i den stora nationen positivt eller fogade sig i framstegets lagar, om man så vill — medge att det fanns några oförsonliga skillnader mellan mikro- och makrokulturen; eller också hade de förlikat sig med förlusten av sådant som inte kunde anpassas till den moderna tiden. Det var skottarna själva, inte engelsmännen, som efter 1707 års union hittade på att kalla sig North Britons, »nordbriter«.⁵⁴ Det var de walesisktalande och walesiskans egna förkämpar i artonhundratalets Wales som tvivlade på att deras eget språk, hur uttrycksfullt det än var som medium för religion och diktning, kunde tjäna som allsidigt kulturspråk i den tidens värld — det var med andra ord walesarna själva som insåg tvåspråkighetens nödvändighet och fördelar.⁵⁵ De var säkert inte omedvetna om den engelsktalande walesarens karriärmöjligheter i Storbritannien, men detta förringar inte deras känslomässiga bundenhet vid gamla traditioner. Denna kom till uttryck även bland dem som hade försonat sig med att deras idiom så småningom skulle försvinna, och som bara begärde att den naturliga utvecklingen skulle få ha sin gång utan att påskyndas. En sådan man var pastor Griffiths vid The Dissenting College i Brecknock:

Låt det [walesiska språket] a dö en hedersam, fridfull och anständig död. Hur fästa vi än är vid det är det få som skulle vilja att vi fördröjer dödshjälpen. Men ingen uppoffring skulle synas oss för stor för att hindra att det mördas.⁵⁶

Fyrtio år senare yttrade sig en annan medlem av en liten nationalitet, den socialistiske teoretikern Karl Kautsky — som var född tjeck — i liknande resignerade men inte lidelsefria tongångar:

⁵² Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government* s. 363-364.

⁵³ Jfr Roman Rosdolsky, »Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen Völker'« (*Archiv für Sozialgeschichte* 4/1964, s. 87-282).

⁵⁴ Se Linda Colley, »Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830« (*Past and Present* 113, 1986) s. 96-117.

⁵⁵ Ieuan Gwynedd Jones, »Language and community in nineteenth century Wales« i David Smith (red.), 4 *People and Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980* (London 1980) s. 41-71, isht s. 59-63.

⁵⁶ Inquiry on Education in Wales, *Parliamentary Paper*, 1847, XXVII del II (Rapport om grevskapen Brecknock, Cardigan och Radnor) s. 67.

Nationalspråken kommer att mer och mer hänvisas till hemmabruk, och även i hemmen kommer de att allt mer behandlas som gammalt arvegods, som pjäser vi hanterar med vördnad fast de inte är till någon större praktisk nytta.⁵⁷

Men dessa problem besvärade bara mindre nationaliteter vilkas framtid tedde sig tvivelaktig. Engelsmännen kunde kosta på sig att mysa åt de exotiska egenheterna på Brittiska öarna nästan utan att ägna en tanke åt det som upptog skottarna och walesarna. Som scenens irländare snart upptäckte blev skådespelare ur de mindre nationaliteterna — när de inte utmanade de större — desto mer bejublade ju mer olikt engelsmännen de uppträdde, alltså ju tjockare de bredde på med sitt irländska eller skotska uttal. På liknande sätt kunde pangermanska nationalisterna rent av uppmuntra författarskap på lågtyska och frisiska, eftersom dessa dialekter tryggt hade reducerats till en sorts bihang i stället för att konkurrera med högtyskan. Nationalistiska italienare stoltserade gärna med Belli, Goldoni och napolitanska sånger. Det fransktalande Belgien anmärkte för övrigt inte på belgier som skrev och talade flamländska; det var *les flamingants* som motarbetade franskan. Visst kunde det förekomma att den ledande nationaliteten (*das Staatsvolk*) aktivt försökte undertrycka mindre språk och minoritetskulturer, men ända fram till senare delen av artonhundratalet var sådant sällsynt utanför Frankrike.

Vissa folkslag eller nationaliteter var alltså ödesbestämda att aldrig bli fullvärdiga nationer. Andra hade uppnått eller skulle komma att uppnå fullvärdig nationsstatus. Men vilka var det som hade en framtid och vilka inte? Diskussionerna om vilka drag — territoriella, lingvistiska, etniska osv. — som kännetecknade en nationalitet hjälpte inte stort. »Tröskelprincipen« var naturligt nog till större nytta eftersom den uteslöt en rad mindre folkslag, men som vi har sett var inte heller den helt utslagsgivande; det fanns ju »nationer« av ganska måttlig storlek som inte ifrågasattes, för att inte tala om nationella rörelser som den irländska, om vilkas förmåga att bilda livsdugliga nationalstater det rådde delade meningar. Det omedelbara syftet med Renans fråga om Hannover och storhertigdömet av Parma var trots allt att kontrastera dem med andra nationalstater av samma blygsamma storlek, exempelvis Schweiz eller Nederländerna, inte med vilka nationer som helst. Som vi snart skall se kom framväxten av nationella rörelser med brett folkligt stöd och krav på uppmärksamhet att föranleda betydande omprövningar; under den klassiska liberalismens era var det dock — utanför det osmanska väldet — inte många av dem som faktiskt tycktes kräva att bli erkända som oberoende, suveräna stater till skillnad från områden med olika former av autonomi. Fallet Irland var som vanligt avvikande även på den här punkten åtminstone efter att fenierna hade trätt fram och krävt en irländsk republik vars enda möjlighet var att bli oavhängig av Storbritannien.

I praktiken var det bara genom att uppfylla tre kriterier som ett folk bestämt kunde klassificeras som en nation, förutsatt att det var tillräckligt stort för att klara »tröskeln«. Det första var att folket historiskt hade anknytning till en existerande stat eller till en stat med ett någorlunda långvarigt men inte alltför avlägset förflutet. Detta medgav knappast någon nämnvärd dispyt om existensen av en engelsk eller fransk nation, en (stor-)rysk nation eller den polska nationen, och utanför Spanien knappast heller någon dispyt om existensen av en spansk nation med givna nationella kännetecken.⁵⁸ När en nation kom att identifieras med en stat, blev det nämligen naturligt för utlänningar att utan vidare räkna alla människor i ett land till det »statsbärande« folket, en slentrian som fortfarande retar skottarna.

Det andra kriteriet var att det fanns en sedan länge etablerad kulturellt som förfogade över en skriven, litterärt och administrativt användbar nationell språkform. En sådan kunde italienarna och tyskarna åberopa som stöd för sina anspråk på nationsvärdighet, trots att ingetdera

⁵⁷ Haupt, Lowy och Weill, *Les Marxistes*, s. 122.

⁵⁸ Inom Spanien var de kulturella, språkliga och institutionella skillnaderna mellan folken i kungadömena Aragonien och Kastilien påtagliga. I ännu högre grad gällde detta inom det spanska imperiet, ur vilket Aragonien hade uteslutits.

»folket« kunde identifiera sig med en enda stat. I båda fallen byggde den nationella identifikationen följaktligen i hög grad på språket; trots detta talades nationalspråket till vardags inte i någotdera fallen av fler än en liten minoritet — som för Italiens vidkommande har uppskattats till 2½ procent vid tiden för landets enande⁵⁹ — medan resten av folket talade olika, ofta inbördes obegripliga munarter.⁶⁰

Det tredje kriteriet var sorgligt nog en ådagalagd förmåga till erövringar. Ingenting kan göra en befolkning så medveten om sin kollektiva existens som att uppträda i en imperiebyggerroll, vilket Friedrich List var väl medveten om. För övrigt kunde för artonhundratalets människor lyckade erövringar te sig som darwinistiska bevis på folkets framgångsrika utveckling som social art.

Andra folk som strävade efter nationsvärdighet var givetvis inte utestängda a priori, men det var inte heller något som a priori talade till deras fördel. Deras säkraste utsikter låg förmodligen i att tillhöra någon politisk enhet som med artonhundratalsliberalismens mått var abnorm, föråldrad och dödsdömd av historien och framsteget. Det osmanska väldet var ett utvecklingsperspektiv det mest påtagligt fossila exemplet, men det blev allt tydligare att samma sak kunde sägas om habsburgarnas välde.

Så betraktades nationen och nationalstaten av den segerrika borgerliga liberalismens ideologer ungefär mellan åren 1830 och 1880. Dessa tankar ingick i den liberala ideologin på två sätt. För det första därigenom att nationernas utveckling odiskutabelt utgjorde ett skede i människans evolution eller framsteg: från en mindre grupp till en större, från familjen till stammen och regionen, därifrån till nationen och i sista instans till framtidens förenade värld; där kommer, för att citera den ytliga och därför typiska G. Lowes Dickinson, »de nationalitetsgränser som hör ihop med rasens barndom att smälta och lösas upp i konstens och vetenskapens solsken«.⁶¹

Denna framtidens värld skulle bli enad även i språkligt avseende. Ett enda världsspråk, utan tvivel i samexistens med nationalspråk, som finge nöja sig med dialekternas privata och sentimentala roll, föresvävade både president Ulysses S. Grant och Karl Kautsky.⁶² Sådana förutsägelser har, som vi numera vet, inte visat sig helt verklighetsfrämmande. De försök man gjorde att från 1880-talet skapa ett artificiellt världsspråk med 1870-talets internationella signal- och telegramkoder som föredöme slutade visserligen utan framgång. Detta kan konstateras trots att ett sådant konstspråk, esperanto, ännu lever kvar bland små grupper av entusiaster och skyddas av vissa regimer som härrör ur periodens socialistiska internationalism. Å andra sidan har Kautsky verkligen fått rätt i sin förnuftiga skepsis mot sådana tilltag och i sin förutsägelse om att ett språk som talades i någon av de viktigaste staterna de facto skulle utvecklas till ett världsspråk. Engelskan har ju blivit detta globala språk, även om det snarare kompletterar än ersätter de nationella språken.

Ur den liberala ideologins perspektiv var alltså nationen (dvs. den stora och livsdugliga nationen) det stadium utvecklingen hade nått vid artonhundratalets mitt. Som vi har sett blev nästa logiska led för »nationen såsom framsteg« att större folk och samhällen assimilerade de mindre. Detta betydde inte nödvändigtvis att folk skuddade av sig sina gamla lojaliteter och känslor, men givetvis kunde sådant inträffa. De geografiskt och socialt rörliga, som inte hade så värst mycket eftersträvansvärt att se tillbaka på i sitt förflutna, var kanske helt beredda på

⁵⁹ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell' Italia unita* (Bari 1963) s. 41.

⁶⁰ »Även om de alla levde inom ett och samma rike 'av tysk nation', får ingenting dölja det faktum att de inte ens hade ett gemensamt talspråk.« Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, bd I (München 1987) s. 50.

⁶¹ B. Porter, *Critics of Empire. British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895-1914* (London 1968) s. 331, som åberopar G. Lowes Dickinsons *A Modern Symposium* (1908).

⁶² Ett relevant citat ur president Grants installationstal finns i E. J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (London 1975; *Kapitalismens tidsålder*, Stockholm: Tiden 1981), kapitelmotivet till kap. 3.

att överge det gamla. Så var märkbar grad fallet med många medelklassjudar i de länder som erbjöd fullständig jämlikhet genom assimilering — kung Henrik IV var inte den ende som fann att Paris kunde vara värt en mässa. Från slutet av förra århundradet upptäckte dock många av dem att det inte räckte med en förbehållslös beredskap att bli assimilerad, om inte värdnationen var beredd att fullt ut godta den som ville assimileras. Å andra sidan bör vi komma ihåg att USA på intet sätt var den enda stat som villkorslöst erbjöd medlemskap i en »nation« åt var och en som ville ansluta sig, och att »nationer« lättare än klasser fann sig i fritt tillträde. Före år 1914 var generationerna fulla av stornationschauvinister vilkas fäder inte ens kunde det språk som talades i sönerns nyvalda hemland (mödrarna än mindre), och vilkas namn, slaviska eller magyariserade former av tyska och slaviska, vittnade om detta deras val. Att låta sig assimileras kunde vara mycket lönande.

Den moderna nationen ingick emellertid i den liberala ideologin även på ett annat sätt. Den var förbunden med återstoden av stora liberala slagord genom många års associationer snarare än genom någon logisk nödvändighet, ungefär som frihet och jämlikhet har kommit att förknippas med broderskap. Det kan också uttryckas så: Nationen var historiskt sett en nymodighet, bekämpades därför av konservativa och traditionalister och lockade följaktligen till sig dessas motståndare. Hur dessa båda tänkesätt hängde samman kan vi illustrera med ett exempel på en typisk pangerman från Österrike, Arnold Pichler.⁶³ Han var född i Mähren, som präglades av akuta nationella konflikter, och tjänstgjorde hos polisen i Wien mellan åren 1901 och 1938 med en hängivenhet som inte sviktade under några politiska skiften. Han var, och förblev på sätt och vis livet ut, en passionerad, nationalistisk, anti-tjeckisk och antisemitisk tysk — fast han drog en gräns när det blev tal om att kasta alla judar i koncentrationsläger, som hans antisemitiska kamrater föreslog.⁶⁴ Samtidigt var han också passionerat antiklerikal och i politiska frågor rent av liberal; i alla händelser medarbetade han i den mest liberala av Wiens dagstidningar under den första republikens år. I hans skrifter samsas nationalism och rashygieniska resonemang med begeistring för den industriella revolutionen och, mer oväntat, för dess del i tillkomsten av en kår av »världsmedborgare« (*Weltbürger*). Dessa hade »...fjärran från småstädernas provinsialism och snäva horisonter, som upphör vid kyrktornet« öppnat hela jorden åt dem som tidigare hade varit fångar i sina lantliga vrår.⁶⁵

Så uppfattade alltså liberala tänkare begreppen »nation« och »nationalism« under den borgerliga liberalismens blomstringstid, det skede då »nationalitetsprincipen« först blev ett huvudtema i internationell politik. Som vi kommer att finna skilde den sig i ett viktigt avseende från president Wilsons princip om nationellt självbestämmande; denna, som i teorin också är Lenins, dominerade debatten på detta område från slutet av förra seklet och gör så än i dag. Den är inte villkorslös. I detta avseende skiljer den sig även från den radikaldemokratiska synen, sådan denna kommer till uttryck i den franska revolutionens rättighetsförklaring, som har återopats i det föregående, och som uttryckligen förkastar »tröskelprincipen«. De mycket små folkslag som sålunda hade rätt till självbestämmande och suveränitet garanterade tilläts dock som regel av sina större och glupskare grannar inte hävda denna rätt i praktiken; de flesta av dem hyste inte heller många människor som sympatiserade med 1795 års principer. Man kommer lätt att tänka på de fria (konservativa) bergskantonerna i Schweiz; de kan knappast ha varit särskilt fjärran från rousseauanernas tankar — det var ju i deras trakter som Rousseau skrev ett utkast till förklaringen om de mänskliga rättigheterna. Tiden var ännu inte mogen för de vänsterrörelser som kämpade för autonomi eller oberoende i sådana samhällen.

Från liberalismens utgångspunkt — och inte bara från denna, som Marx' och Engels' exempel

⁶³ Franz Pichler, *Polizeihofrat P Ein treuer Diener seines ungetreuen Staates. Wiener Polizeidiens 1901-1938* (Wien 1984). Jag är Clemens Heller tack skyldig för denna hänvisning.

⁶⁴ Ibid. s. 19.

⁶⁵ Ibid. s. 30.

visar — var det som talade för »nationen« att den representerade ett stadium i det mänskliga samhällets historiska utveckling; det som talade för grundandet av någon viss nationalstat, bortsett från de subjektiva känslorna hos medlemmarna av den berörda nationaliteten och från iakttagarens personliga sympatier, var om det kunde visas att denna stat passade in i eller gynnade den historiska evolutionen och framsteget.⁶⁶ Borgerskapets allmänna beundran för de skotska högländarna har såvitt jag vet inte lett till att en enda författare har krävt nationsstatus för dem — det gjorde inte ens de känslolösa sympatisörer som sörjde över Stuart-restaurationens misslyckande under Bonnie Prince Charlie, vars främsta anhängare hade varit klanmedlemmar från högländet.

Men antag att den enda historiskt berättigade nationalismen var den som passade ihop med framsteget, som alltså inte begränsade utan vidgade den skala inom vilken människors näringar, samhällen och kulturer fungerar: Hur skulle då i det överväldigande flertalet fall små folk, små språk, små traditioner kunna försvaras, annat än som uttryck för ett konservativt motstånd mot historiens obevekliga gång? Det lilla folket eller språket, den lilla kulturen skulle passa ihop med framsteget endast genom att godta en underordnad ställning under någon större enhet, eller genom att dra sig ur striden och bli ett vilorum för nostalgi och andra känslor — kort sagt, genom att godta den likställighet med gammalt arvegods som Kautsky tilltrorde den lilla nationen. Och som så många av världens små samhällen och kulturer ju tycktes vara beredda att godta. Varför skulle de som talar gaeliska bete sig annorlunda än de som talar Northumberlanddialekten? skulle en bildad, liberal iakttagare kunna resonera. Ingenting hindrade gaelerna från att bli tvåspråkiga. Engelska författare som skrev på dialekt valde sitt idiom inte av *fientlighet* mot det normala riksspråket utan i medvetandet om att båda språkformerna hade sitt värde och sin plats för sig. Och om ett lokalt idiom under tidens gång skulle få ge vika för riksspråket eller rent av tyna bort, vilket redan hade skett med vissa marginella keltiska språk (de inhemska språken i Cornwall och på ön Man har inte talats sedan sjuttonhundratalet), så var detta förstås beklagligt men kanske oundvikligt. Dialekterna skulle inte dö obegråtna, men den generation som uppfann begreppet och termen »folklore« förstod sig på skillnaden mellan levande nutid och kvarlevor från det förgångna.

Vill man förstå den klassiska liberala erans »nation« måste man alltså hålla i minnet att »nationsbyggandet«, hur centralt det än var för artonhundratalets historia, endast berörde vissa nationer. Kravet på tillämpning av »nationalitetsprincipen« var faktiskt inte heller universellt. Både som internationellt och som inrikespolitiskt problem gällde det endast ett begränsat antal folkslag eller regioner, även inom så språkligt och etniskt brokiga stater som Habsburg-väldet, där det redan klart dominerade politiken. Det är inte för mycket sagt att det efter år 1871 — fortfarande med undantag av det långsamt sönderfallande osmanska väldet — var få folkslag som väntade sig några fler betydande ändringar av Europa-kartan; det fanns inte heller många nationella problem av den digniteten att de kunde antas leda till sådana ändringar, fransett den eviga polska frågan. Och mycket riktigt, den enda förändringen av Europa-kartan utanför Balkan mellan Tyska kejsarrikets tillkomst och andra världskriget var i själva verket upplösningen av unionen mellan Norge och Sverige. Och inte nog med detta: Efter all nationell oro och ofred under åren 1848-1867 verkade det inte vara orimligt att räkna med en nerkylning av gemyten också i Österrike-Ungern. Detta väntade sig åtminstone Habsburg-regimens företrädare då de (tämligen motsträvt) vid 1873 års internationella statistikkongress i Sankt Petersburg gick med på att folkräkningarna i fortsättningen skulle ta med en fråga om språktillhörighet; de föreslog dock att detta beslut skulle träda i kraft först efter år 1880 för att

⁶⁶ Jfr brev från Friedrich Engels till Bernstein 22-25 februari 1882 (*Werke* bd 35, s. 278 fl) om slaverna på Balkan: »Och även om dessa gynnare vore lika beundransvärda som de skotska högländare Walter Scott lovsjunger – ytterligare ett gäng ruskiga boskapstjuvar-så kan vi inte göra någonting annat än att på sin höjd fördöma de sätt varpå samhället i dag behandlar dem. Om vi hade makten, skulle även vi tvingas ta itu med dessa sällars banditväsande, som tillhör deras arvedel.«

opinionen skulle hinna lugna sig.⁶⁷ Deras felbedömning hade inte kunnat vara mer uppseende-
väckande.

En annan slutsats är att nationer och nationalism under den här tiden på det hela taget inte utgjorde några större interna problem för politiska enheter med rang av »nationalstater«, hur nationellt brokiga dessa än var enligt moderna mått; trots detta kunde de ställa till med akuta bekymmer för icke-nationella imperier som inte (anakronistiskt) lät sig klassificeras som »multinationella«. Ingen av de europeiska staterna väster om Rhen hade ännu mött några allvarliga komplikationer i detta avseende, om man bortser från Storbritanniens besvär med de ständigt avvikande irländarna. Härmed inte sagt att politikerna var omedvetna om katalanerna eller baskerna, bretagnarna eller flamländarna, skottarna och walesarna, men dessa uppfattades främst som tillskott till eller försvagningar av någon riksomfattande politisk kraft; skottar och walesare fungerade som förstärkningar åt liberalismen, bretagnare och flamländare som stöd åt katolsk traditionalism. Givetvis kunde nationalstaternas politiska system fortfarande dra fördel av bristen på valdemokrati; denna skulle ju så småningom undergräva nationens liberala teori och praxis liksom den skulle komma att undergräva så mycket annat i artonhundratalets liberalism.

Detta förklarar kanske varför den seriösa, teoretiska litteraturen om nationalismen under den liberala tiden är av så ringa omfattning och har en så otvungen prägel. Iakttagare som Mill och Renan hade en nog så avspänd syn på de element som ingick i »nationalkänslan« — etniciteten — trots viktorianernas lidelsefulla sysslande med »rasfrågor« språk, religion, territorium, historia, kultur och så vidare; skälet var att det då fortfarande inte spelade någon större roll om något av dessa element ansågs viktigare än de övriga. Från och med 1880-talet blir emellertid debatten om »den nationella frågan« allvarlig och intensiv, särskilt bland socialisterna; den lockelse som nationella slagord utövade på massorna av aktiva eller blivande röstberättigade och på anhängarna av politiska massrörelser hade nämligen blivit en faktor av verklig praktisk betydelse. Debatten om sådana frågor som de teoretiska kriterierna på nationstillhörighet blev lidelsefull, eftersom varje bestämt svar nu ansågs förutsätta en viss utformning av den politiska strategin, kampen och programmet. Detta var saker av vikt, inte bara för regeringar som ställdes inför olika slag av nationell agitation eller krav, utan också för politiska partier när de försökte mobilisera anhängargrupper på grundval av ett program som värdjade till nationella, icke-nationella eller alternativt nationella intressen. För socialisterna i Mellan- och Östeuropa spelade det en mycket stor roll vilken teoretisk bas de stödde sig på när de definierade nationen och preciserade dess framtid. Marx och Engels hade i likhet med Mill och Renan betraktat dylika frågor som rent marginella. För Andra internationalen stod dock sådana debatter i centrum, och en uppsättning lysande figurer, eller figurer med en lysande framtid, deltog i dem med viktiga skrifter: Kautsky, Luxemburg, Bauer, Lenin och Stalin. Men om sådana frågor intresserade marxistiska teoretiker, så var det samtidigt också en fråga av akut praktisk betydelse för exempelvis kroater och serber, makedonier och bulgarer huruvida sydslavernas nationalitet definierades på det ena eller det andra sättet.⁶⁸

Den »nationalitetsprincip« som debatterades av diplomaterna och som förändrade Europa-kartan under perioden 1830-1878, var alltså olik den politiska företeelse som kallades nationalism och som fick en allt mer central roll under demokratiseringens och de politiska massrörelsernas era i Europa. Under Mazzinis tid spelade det ingen roll att hans liberala reformrörelse *il risorgimento* (»uppvaknandet«) inte existerade för italienarnas stora massa; som Massimo d'Azeglio medgav i ett berömt yttrande: »Vi har skapat Italien, nu får vi lov att

⁶⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den Zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Wien-Köln-Graz 1982).

⁶⁸ Jfr Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca och London 1984) s. 76-86.

skapa italienare.«⁶⁹ För dem som var upptagna av »den polska frågan« spelade det inte heller någon roll att förmodligen de flesta polsktalande småbönder (för att inte tala om den tredjedel av befolkningen i det gamla »Rzeczpospolita« som före år 1772 talade andra språk) ännu inte uppfattade sig själva som nationalistiska polacker; som Polens befriare, överste Pilsudski, så småningom medgav i sitt berömda yttrande: »Det är staten som skapar nationen, inte nationen som skapar staten.«⁷⁰ Efter år 1880 kom det dock att spela en allt större roll vad vanliga, enkla kvinnor och män ansåg om nationalitetsfrågan. Det är därför viktigt att undersöka de känslor och attityder som rådde bland förindustriella människor av denna kategori, folket som den lockande nymodiga politiska nationalismen kunde bygga på. Nästa kapitel skall ägnas åt detta.

⁶⁹ Yttrat under det nyligen förenade italienska kungadömet's första parlamentssession (E. Latham, *Famous Sayings and Their Authors*, Detroit 1970).

⁷⁰ H. Roos, *A History of Modern Poland* (London 1966), s. 48.

2. Urtypen av folklig nationalism

Varför och hur kunde »nationell patriotism«, ett begrepp så fjärran från flertalet människors verkliga erfarenheter, så snabbt bli en så mäktig politisk kraft? Det har tydligen inte varit nog att vädja till de allmängiltiga erfarenheter som människor gör genom att tillhöra grupper och erkänna varandra som medlemmar av kollektiv eller samfund, samtidigt som de betraktar andra människor som främlingar. Det problem vi har gripit oss an, beror på att den moderna nationen, antingen i form av en stat eller som ett kollektiv med ambitionen att bilda en stat, till både storlek och natur skiljer sig från de faktiska samfund som människorna har identifierat sig med under större delen av sin historia, och denna nation ställer helt andra krav på dem. Nationen är med Benedict Andersons lyckade formulering »en föreställd gemenskap«; en sådan kan utan tvivel ras att fylla det känslomässiga tomrum som blir kvar sedan *verkliga* mänskliga samhällen har gått tillbaka eller upplösts eller blivit otillgängliga; en fråga återstår dock, nämligen varför människorna kan vilja önska sig just den här sortens ersättning för förlusten av verkliga samhällen. Ett skäl kan vara att stater och nationella rörelser på många håll i världen har kunnat mobilisera vissa slags kollektiva samhörighetskänslor som redan har funnits, och som så att säga har kunnat fungera på det makropolitiska planet, där de har kunnat passa ihop med moderna stater och nationer. Sådana föreningsband skall jag kalla »förnationella« eller »protonationella« (»proto-national«).

Banden är av två slag. För det första har vi de överlokala (*supra-local*) formerna för folklig identifikation, som överskrider gränserna kring de verkliga miljöer där människor tillbringar större delen av sina liv. Belysande är ett exempel från Neapel, där jungfru Maria förenar de troende med den stora världen fast San Gennaro (St Januarius) egentligen är mycket mer direkt relevant för de flesta angelägenheter som berör napolitanerna kollektivt; hans blod måste varje år övergå i flytande form (och gör så tack vare ett för evärdlig tid garanterat under) för att staden inte skall drabbas av olyckor. För det andra har vi föreningsband och gemensamma vokabulärer inom utvalda grupper som har en mer direkt anknytning till stater och institutioner, och som har kapacitet för att så småningom kunna generalisera, vidga och popularisera vissa uppgifter. Sådana grupper har något mer gemensamt med den moderna »nationen«. Ingen av de båda gemenskapstyperna kan dock med fog jämföras med den moderna nationalism som sägs utgöra en rak förlängning av dem. De har nämligen aldrig haft något *nödvändigt* samband med den enhet i fråga om territoriell, politisk organisation som är det avgörande kriteriet på vad vi i dag kallar en »nation«.

Låt oss bara ta två exempel. Fram till år 1945, och med små skingrade rester än i dag, har dialektalande tyskar med elitgrupper som har använt skriven, kultiverad högtyska varit bosatta inte bara i sitt huvudsakliga område i Mellaneuropa utan också som härskande klasser, som borgare och i små spridda kolonier av bönder överallt i östra och södra Europa, för att inte tala om de små kolonier som tog form i Nord- och Sydamerika, oftast som en religiös diaspora. Mellan elfte och artonde seklet skingrades de under vågor av erövringar, massförflyttningar och kolonisering så långt österut som till nedre Volga. (Vi utelämnar här artonhundratalets migrationer, som var av ett helt annat slag.) Säkert är att allihop i någon mening har betraktat sig som »tyskar« till skillnad från de andra grupper som de levde ibland. Men fast slitningar ofta har uppstått mellan tyskarna och andra etniska grupper på en ort, särskilt när tyskarna har haft monopol på viktiga funktioner, som då de utgjorde lantadeln i det baltiska området, känner jag inte till ett enda fall före artonhundratalet då mer betydande politiska svårigheter har uppstått till följd av att sådana tyskar tvingades leva under icke-tyska makthavare. Å andra sidan har vi det judiska exemplet. Fastän judarna under årtusenden har varit skingrade till alla världens hörn, har de aldrig upphört att, var de än har bott, identifiera sig som medlemmar av ett speciellt folk, helt olikt de diverse slag av otrogna som de levde ibland; inte i något skede, åtminstone inte efter återkomsten från den babyloniska

fångenskapen, tycks dock denna sj älvbild ha medfört någon allvarlig traktan efter en judisk politisk stat, för att inte tala om en territoriell stat, förrän en judisk nationalism blev uppfunnen alldeles i slutet på artonhundratalet som en analogi till den nymodiga västerländska nationalismen. Det är helt oberättigat att likställa judarnas anknytning till förfädernas land Israel, det förtjänstfulla med pilgrimsfärder dit eller hoppet om att återvända dit när Messias kommer — och han har ju verkligen *inte* kommit inom synhåll för judarna — med önskan att samla alla judar i en modern, territoriell stat belägen i vad som fordom kallades Det heliga landet. Man hade lika gärna kunnat hävda att goda muslimer, vilkas högsta önskan är att göra en pilgrimsfärd till Mecka, genom att företa den färden egentligen avser att framställa sig som medborgare i det nuvarande Saudi-Arabien.

Vari består då noga räknat den folkliga förnationalismen? Att besvara den frågan är oerhört svårt, eftersom det förutsätter att man lyckas avslöja de känslor som rörde sig hos de analfabeter som fram till nittonhundratalet utgjorde det överväldigande flertalet av jordens befolkning. Vi känner till hur bildat folk tänkte, som både kunde skriva och läsa — åtminstone några av dem — men det är givetvis oberättigat att extrapolera från eliten till massorna, från de litterata till de illiterata, även om de båda världarna inte helt kan skiljas åt, och trots att det skrivna ordet inverkade på tankelivet även bland dem som bara behärskade det talade ordet.¹ Vad Herder tänkte om *das vak* folket, kan inte tas som belägg för hur småbönderna i Westfalen tänkte. Ett exempel får belysa hur vid denna klyfta mellan litterata och illiterata kunde vara. De tyskar som utgjorde flertalet av såväl den feodala lantadeln som stadsborna och den bildade klassen i Baltikum kände det som om »en nationell hämnd fortsatte att hänga som ett damoklessvärd över deras huvuden«; skälet var, som Christian Kelch påpekade i sitt arbete av år 1695 om Livlands historia, att de estniska och lettiska bönderna hade starka skäl att hata dem (*»Selbige zu hassen wohl Ursache gehabt«*). Ingenting tyder dock på att de estniska bönderna tänkte i sådana nationella banor. För det första tycks de inte ha uppfattat sig själva som en etnisk-språklig grupp. Ordet »estnisk« kom inte i bruk förrän på 1860-talet. Dessförinnan hade bönderna rätt och slätt kallat sig *»maarahvas«*, »lantbor«. För det andra hade ordet saks (*»saxare«*) grundbetydelsen »herre« eller »mästare« medan innebörden »tysk« kom i andra hand. Enligt ett rimligt resonemang (av en framstående estnisk historiker) läste vissa (tyska) litterata personer in betydelsen »tysk« i skriftliga källor som troligen hänförde sig till vad bönder hade sagt om en »herre« eller »mästare«:

Från 1700-talets slut kunde de lokala prästerna och skrivarna läsa folkbildarnas arbeten om Estlands erövring (bönderna läste inte dylika böcker) och var benägna att tolka böndernas ord på ett sätt som stämde överens med deras egna tankebanor.²

Låt oss därför börja med den bortgångne Michael Cherniavskys bok *Tsar and People*,³ ett av de mycket få försök som har gjorts att ta reda på tänkesättet hos människor som sällan systematiskt uttrycker och aldrig nedtecknar sina tankar om offentliga ämnen. I detta arbete diskuterar Cherniavsky bland annat begreppet »det heliga Ryssland« eller »det heliga ryska riket«, ett uttryck han finner relativt få paralleller till; det närmaste han kommer är »heliga Irland«. Kanske hade han kunnat tillfoga »das heil'ge Land Tirol« (»det heliga landet Tyrolen«) som en intressant jämförelse och kontrast.

Om vi får tro Cherniavsky, kunde ett land inte bli »heligt« förrän det kunde göra ett unikt

¹ Jfr Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton 1987) »Introduction«; även E.J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (London 1984) s. 39-42 ang. förhållandet mellan populärkultur och hegemonikultur.

² Data och referenser från Juhan Kahk, »Peasants' movements and national movements in the history of Europe« (*Acta Universitatis Stockholmensis s. Studia Baltica Stockholmensia*, 2, 1985: »National movements in the Baltic Countries during the 19th century«, s. 15-16.

³ Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths* (New Haven och London 1961). Se även Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read* (Princeton 1985) kap. VI, »Nationalism and national identity«, isht s. 213-232.

anspråk gällande inom frälsningens globala hushållning. För Rysslands del skulle detta ha varit fallet vid mitten av fjortonhundratalet; efter försöken att förena kyrkorna och efter Konstantinopels fall, som betydde slutet för det romerska väldet, fanns Ryssland kvar som det enda ortodoxa landet i världen med Moskva som det tredje Rom, dvs. som mänsklighetens enda källa till frälsning. Detta torde åtminstone ha varit tsarens uppfattning. Sådana funderingar är dock inte riktigt på sin plats, ty frasen kom inte i allmänt bruk förrän under de svåra tiderna vid sextonhundratalets början, då både tsaren och staten praktiskt taget försvann. Även om så inte hade skett, hade de emellertid inte kunnat bidra till att popularisera frasen, eftersom varken tsaren eller byråkratin, varken kyrkan eller den moskovitiska maktens ideologer över huvud taget tycks ha använt den, vare sig före eller efter de svåra tiderna.⁴ Kort sagt var Det heliga Ryssland ett folkligt begrepp som antagligen uttryckte folkliga idéer. Belägg för hur det användes finner vi i den episka diktningen om Donkosackerna, till exempel i »Den poetiska sägnen om Azovs belägring«. Här sjöng de av turkarna belägrade kosackerna:

Vi skall aldrig mera återvända till Det heliga Ryssland. Vår syndiga död timar i öknarna. Vi dör för våra undergörande ikoner, för den kristna tron, för tsarens namn och för hela den moskovitiska staten.⁵

Det heliga Ryssland kan därför definieras i och med de heliga ikonerna, tron, tsaren, staten. Detta är en mäktig kombination, och inte enbart därför att ikoner, dvs. synliga symboler såsom flaggor, fortfarande är det vanligaste sättet att försöka åskådliggöra vad som inte låter sig åskådliggöras. Och det heliga Ryssland är odiskutabelt en folklig, icke-officiell kraft, inte någon uppifrån påtvingad makt. Låt oss studera namnet »Ryssland« liksom Cherniavsky gjorde med all den insikt och känslighet han ärvde från sin lärare Ernst Kantorowicz.⁶ Tsarernas imperium, den politiska enheten, hette *Rossija*. Ordet var en nybildning från femtonhundra- eller sextonhundratalet och blev officiellt från och med Peter den stores tid. Det heliga landet Ryssland betecknades däremot alltid med den gamla formen *Rus*. Att vara ryss är ännu i dag att vara en *russkij*. Inga ord som härleddes ur det officiella namnet *Rossija* — och åtskilliga härledningsförsök gjordes på sjuttonhundratalet — lyckades slå igenom som beskrivning av det ryska folket, nationen, eller dess medlemmar. Benämningen *russkij* var, som Cherniavsky påpekar, utbytbar mot den egendomliga dubbla beteckningen *krestianin-christianin* (bonde-kristen) och mot »rättrogen« eller ortodox. Den i grunden folkliga och populistiska innebörden i den heliga ryskheten motsvarar kanske den moderna nationen, kanske inte. En sådan likställighet underlättades i Ryssland givetvis av att det heliga tillskrevs både kyrkans och statens överhuvuden. Så var givetvis inte fallet i det heliga landet Tyrolen. Den kombination av land, ikoner, tro, kejsare och stat som sedan det tridentinska mötet (1545-1565) hade dominerat där gynnade den romersk-katolska kyrkan och Habsburg-kejsaren (den senare antingen som kejsare eller som greve av Tyrolen) framför den nymodiga föreställningen om en tysk eller österrikisk »nation« eller om någon nation över huvud taget. Vi bör komma ihåg att de tyrolska bönderna i upproret år 1809 inte revolterade så mycket mot fransmännen som mot sina grannar bayrarna. Vare sig »folket i det heliga landet« kan identifieras med den tyrolska nationen eller ej, så står det klart att begreppet är äldre än nationen.

Lika fullt ser vi dock att kriterierna för det heliga Ryssland, det heliga Tyrolen och det heliga Irland utelämnar två element som vi idag nära, om också inte på ett helt utslagsgivande sätt, förknippar med definitioner av nationsbegreppet: språk och etnicitet.

Vad betyder då språket? Är det inte det väsentligaste av allt det som kan skilja ett folk från ett annat, »oss« från »dem« och riktiga människor från barbarerna, som inte förmår tala något verkligt språk utan bara åstadkommer obegripliga läten? Får inte varenda människa som läser

⁴ Cherniavsky, *Tsar and People* s. 107, 114.

⁵ Ibid. s. 113.

⁶ Jfr ett pionjärbete av Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies s. A Study in Medieval Political Theology* (Princeton 1957).

Bibeln lära sig hur det gick med Babels torn och hur vän kunde skiljas från fiende genom uttalet av ordet »schibbolet«? Brukade inte grekerna på detta sätt definiera sin egen proto-nationella natur visavi mänskligheten i övrigt, gentemot »barbarerna«? Utgör inte ovetskapen om andra grupper språk det mest påtagliga hindret för kommunikation och därmed den tydligaste markeringen av gränserna mellan grupper? Och betyder inte detta att skapandet eller användningen av en speciell jargong fortfarande är igenkänningstecken för medlemmarna av någon subkultur som vill avskilja sig från andra subkulturer eller från samhället i stort?

Det kan knappast förnekas att folk som lever sida vid sida men inte förstår varandras språk kommer att identifiera sig just med hjälp av det egna språket; likaså distanserar man sig från dem som talar andra språk eller åtminstone är oförmögna att tala ens eget språk (de blir *barbaroi* eller med en slavisk term *nemcz*). Men detta hör inte till vårt ämne här. Frågan är i stället om sådana lingvistiska barriärer antas skilja mellan enheter som kan anses utgöra tänkbara nationaliteter eller nationer, inte bara grupper som råkar ha svårt att förstå varandras ord. Och den frågan leder oss vidare till att undersöka folkspråkens natur och deras användbarhet som kriterier på medlemskap i en viss grupp. Vid utredandet av båda dessa frågor måste vi återigen akta oss för att förväxla de läs- och skrivkunnigas diskussioner, som råkar vara nästan våra enda källor, med analfabeternas; inte heller får vi anakronistiskt läsa in nittonhundratalets språkbruk i äldre tiders språk.

Icke-litterära, folkliga språk är alltid en härva av lokala varianter eller dialekter, som tillåter sina användare att kommunicera olika lätt eller svårt, beroende på geografisk närhet eller inbördes åtkomlighet. Vissa dialekter, särskilt i bergiga trakter som lätt vållar isolering, kan ömsesidigt vara lika obegripliga som om de tillhörde helt skilda språkfamiljer. I de berörda länderna brukar man exempelvis skämta om hur svårt människor i norra Wales har att förstå dem som talar sydwalesiska, eller om de nordliga geg-albanernas svårigheter med att förstå tosk-dialekten. För filologer kan det vara viktigt att veta att katalanskan är närmare besläktad med franskan än med baskiskan, men om en normandisk sjöman befann sig i Bayonne eller Port Bou, kunde det lokala talspråket i förstone låta ungefär lika svårbegripligt. Ännu i dag kan bildade infödda tyskar i exempelvis Kiel ha de största svårigheter med att förstå lika bildade tysktalande schweizare, när dessa talar den rent tyska dialekt som är deras vanliga muntliga uttrycksmedel.

Innan den allmänna folkundervisningen infördes fanns det således inte — och kunde det inte finnas — något talat »nationalspråk« bortsett från de litterära eller administrativa idiom som skrevs eller utformades och anpassades för att kunna talas; dessa kunde ha formen av ett *lingua franca* på vilket dialektalande personer kunde kommunicera eller kanske mer relevant — de kunde användas när någon vände sig direkt till folkliga åhörare tvärs över dialektgränser, exempelvis predikanter, sångare eller diktrecitatörer med budskap till en vidare kulturkrets.⁷ Sådana kretsar, inom vilka ömsesidig kommunikation var möjlig, kunde vara av mycket varierande omfång. De var tämligen säkert större för eliter vilkas rörlighet och utblickar var mindre lokalt kringkurna än vad som var vanligt exempelvis bland bönder. För ett någorlunda väl tilltaget geografiskt område är det svårt att tänka sig hur ett genuint, talat »nationalspråk« skulle kunna utvecklas på en rent muntlig basis annat än som ett pidgin-språk eller ett *lingua franca* (som givetvis i sin tur skulle kunna mogna till ett fullt utvecklat, allsidigt språk). »Modersmålet« i bokstavig eller egentlig bemärkelse, alltså det idiom barnen

⁷ Den mest givande introduktionen till detta frågekomplex är Einar Haugen, »Dialect, language, nation« (*American Anthropologist* 68, 1966, s. 922-935). Betr. den relativt nya disciplinen sociolingvistik hänvisas till J.A. Fishman (red.), *Contributions to the Sociology of Language*, 2 bd (Haag-Paris 1972), isht redaktörens egen art. »The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society« i bd 1. En konkret undersökning av språklig utveckling/ konstruktion finner vi i ett pionjärbete av Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950* (München 1952).

lärde sig av illitterata mödrar och använde i vardagligt tal, blev med andra ord inget »nationalspråk« i någon som helst mening.

Som jag redan har antytt, utesluter detta dock inte en viss folklig, *kulturell* identifikation med ett språk eller med ett komplex av påtagligt besläktade dialekter, när dessa kännetecknar ett antal samhällen och skiljer dem från deras grannar, som fallet är med magyarsktalande folk. I den mån det förhåller sig så, kan en senare tids nationalism ha sina sant folkliga, förnationella rötter i språket. Detta kan mycket väl vara fallet med albanerna, som har levat under rivaliserande kulturella inflytanden alltsedan den klassiska antiken, och som har varit splittrade mellan tre (eller — om vi räknar in den lokalt förankrade islamiska *bektaschi*-kulten — fyra) religioner: islam, ortodox kristendom och romersk katolicism. För den albanska nationalisms pionjärer var det naturligt att söka en albansk identitet i språket, eftersom religionen liksom nästan allt annat i Albanien inte verkade enande utan splittrande.⁸ Men även ett fall som ter sig så klart bör vi akta oss för att ta alltför bokstavigt. I vilken mening eller i vad mån vanliga albaner vid artonhundratalets slut och nittonhundratalets början upplevde sig själva som albaner eller vidkändes någon inbördes släktskap, är långtifrån klart. Edith Durhams vägvisare, en yngling från bergen i norr, hade följande att säga då han fick höra att albanerna i söder hade ortodoxa kyrkor: »Dom är inte kristna, dom är tosker.« Orden tyder just inte på någon starkare känsla av kollektiv identitet. Enligt Durham är det vidare »inte möjligt att få reda på exakt hur många albaner som kom till Förenta staterna, då de tidigaste invandrarna inte så ofta betecknade sig som albaner.«⁹ I detta land med dess ständiga fejder mellan klaner och mellan mäktiga herrar åberopade för övrigt även nationalitetens pionjärer mer övertygande argument för solidaritet än språket. Som Naïm Frascëri (1846-1900) uttryckte saken: »Vi är allihop en enda stam, en enda familj; vi är av samma blod och samma språk.«¹⁰ Språket kom alltså sist, även om det inte helt utelämnades.

Nationalspråken är därför nästan alltid till hälften artificiella konstruktioner och kan i likhet med modern hebreiska vara så gott som rena uppfinningar. De är raka motsatsen till vad nationalistisk mytologi utger dem för att vara, nämligen själva den nationella kulturens urgrund och den nationella andens upphov. Vanligen utgör de försök att utforma ett standardiserat språk på grundval av en mängd faktiskt använda idiom, som därefter degraderas till dialekter; det viktigaste problemet i samband med en sådan språklig konstruktion är oftast att avgöra vilken dialekt man skall välja som underlag för det standardiserade och homogeniserade språket. De problem som återstår med att standardisera och homogenisera en nationell grammatik och rättstavning samt bygga ut ordförrådet är sekundära.¹¹ Så gott som vartenda europeiskt språk har i sin utvecklingshistoria behövt en sådan regional bas: Det bulgariska skriftspråket bygger på det västbulgariska idiomet, det ukrainska skriftspråket på de sydöstliga dialekterna; det ungerska skriftspråket växte fram under femtonhundratalet genom en

⁸ »Les grands noms de cette littérature... ne célèbrent jamais la religion dans leurs oeuvres; bien au contraire, ils ne manquent aucune occasion pour stigmatiser l'action hostile à l'unité nationale des différents clergé s... Il semble que [la recherche de l'identité culturelle]... se soit faite essentiellement autour du problème de la langue.« Christian Gut i *Groupe de Travail sur l'Europe Centrale et Orientale & Bulletin d'Information*, nr 2, juni 1978, s. 40 (Maison des Sciences de l'Homme, Paris).

⁹ Edith Durham, *High Albania* (1909, ny utg., London 1985) s. 17; S. Thernström m.fl., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge och London 1980) s. 24.

¹⁰ Anförts i *Groupe de Travail* s. 52.

¹¹ En värdefull översikt över detta område, skriven i klar insikt om det »artificiella« i de flesta kulturspråk, är Marinella Lörinczi Angioni, »Appunti per una macrostoria delle lingue scritte de l'Europa moderna« (*Quaderni Sardi di Storia* 3, juli 1981-juni 1983, s. 133-156). Särskilt nyttig beträffande de mindre språken. Vad gäller skillnaden mellan traditionell flamländska och den moderna flamska som har utvecklats efter år 1841, hänvisas till inlägg av E. Coornaert i *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, årg. 67, nr 8, 1968, s. 6, i diskussionen kring R. Devleeshouwer, »Données historiques des problèmes linguistiques belges«. Se även Jonathan Steinberg, »The historian and the Questione della lingua« i P. Burke och Roy Porter (red.), *The Social History of Language* (Cambridge 1987) s. 198-209.

förening av diverse dialekter, skriftlig lettiska bygger på den mellersta av tre dialektvarianter, litauiska på den ena av två varianter och så vidare. När de språkliga arkitekternas namn är kända, vilket oftast är fallet i fråga om de språk som uppnådde skriftspråksstatus under sjuttonhundra- eller artonhundra- och nittonhundratalet, kan detta val av basdialekt vara godtyckligt (låt vara att dess skapare söker rättfärdiga det med argument).

Ibland kan dialektvalet vara politiskt eller ha uppenbar politisk innebörd. Så var exempelvis fallet med kroaterna. De talade tre dialekter (*čakaviska*, *kajkaviska*, *štokaviska*) av vilka en även var serbernas huvuddialekt. Två dialekter (*kajkaviska* och *štokaviska*) utvecklade skriftspråksversioner. Illyrismens store kroatiska apostel Ljudevit Gaj (1809-1872) både talade och skrev *kajkavisk* kroatiska, som var hans modersmål, men år 1838 övergick han från den dialekten till *štokaviska* för att markera sydslavernas fundamentala enhet. Därigenom uppnådde han a) att serbokroatiskan mer eller mindre utvecklades till ett enda enhetligt skriftspråk (fastän det skrevs med latinska bokstäver av de katolska kroaterna och med kyrilliska tecken av de ortodoxa serberna), b) att den kroatiska nationalismen berövades ett lägligt rättfärdigande i form av ett eget språk och c) att både serberna och senare även kroaterna fick ett svepskäl för sina framtida expansionstendenser.¹² Å andra sidan gör politikerna felbedömningar ibland. Omkring år 1790 valde Bernolák en dialekt som underlag för det slovakiska skriftspråk han avsåg att skapa. Försöket slog aldrig igenom men några årtionden senare valde Ludovit Štur en basdialekt som visade sig vara bättre lämpad. I Norge krävde nationalisten Wergeland (1808-1845) en norskare norska till skillnad från det alltför danskpåverkade skriftspråket, och en sådan norska konstruerades omgående (så kallat landsmål, motsvaras i dag av nynorska). Trots att det nya språket fick officiellt stöd efter att Norge hade lämnat unionen med Sverige, har det aldrig lyckats etablera sig som annat än ett minoritetsspråk; efter år 1947 har Norge *de facto* två skriftspråk men som första språk används nynorskan bara av 20 procent av befolkningen, huvudsakligen av invånare i västra och mellersta Norge.¹³ I många av de äldre skriftspråken var det förstas historien som företog det nödvändiga valet av basidiom; så skedde då dialekter med anknytning till den kungliga förvaltningen blev grunden för skriftspråken i Frankrike och England, eller då kombinationen av handels- och sjöfartsuttryck, kulturell prestige och makedoniskt stöd bidrog till att etablera dialekten i Attika som underlag för det hellenistiska *koiné*, det vanliga grekiska idiomet.

Vi kan tills vidare förbigå den likaledes angelägna men mindre akuta frågan hur även gamla »nationella« idiom skall kunna moderniseras så att de lämpar sig för en samtida tillvaro som inte föresvävade normgivarna i Franska akademien eller dr Samuel Johnson. Problemet är allmängiltigt men kompliceras i många fall — särskilt för nederländare, tyskar, tjecker, islänningar och åtskilliga andra — av vad vi kan kalla filologisk nationalism; denna yttrar sig som pockande krav på språklig renhet i det nationella ordförrådet, en purism som har tvingat tyska naturvetare att översätta »oxygen« till »Sauerstoff« och som i dag inspirerar till desperata franska reträttstrider mot förhärjande intrång av *franglais*. Detta problem är emellertid nödvändigtvis mer kännbart i språk som inte har hört till de främsta av kulturbärare men som nu strävar att bli lämpliga medier för exempelvis högre undervisning och modern teknisk-ekonomisk kommunikation. Låt oss inte underskatta allvaret i sådana problem. Tag walesiskan till exempel: Detta språk påstås, möjligen med ett visst berättigande, vara det äldsta av nu levande skriftspråk och sägs kunna spåras tillbaka ända till femhundratalet eller däromkring. Trots detta skrevs år 1847 att

¹² Jfr en klagörande beskrivning av Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca och London 1984) (varifrån dessa uppgifter har hämtats): »Den unika situationen i fråga om kroatiska dialekter, nämligen bruket av tre dialekter... kunde inte fås att stämma överens med den romantiska tron att språket var nationalsjälen djupaste uttryck. Naturligtvis kunde en nation inte ha tre själar, och lika litet kunde en enda dialekt delas av två nationaliteter« (s. 81).

¹³ Einar Haugen, *The Scandinavian Languages: An Introduction* (London 1976).

mången vanlig utsaga om politiska och vetenskapliga ting omöjligen skulle kunna göras på walesiska på ett sådant sätt att dess innebörd fullt ut bibringades ens en intelligent walesisk läsare om denne saknade förtrogenhet med engelska språket.¹⁴

Det är alltså uppenbart att språket knappast kunde vara något kriterium på nationstillhörighet utom för de härskande och de litterata skikten; och även för de senare kategorierna var det nödvändigt att först välja ett nationellt folkspråk (i standardiserad skriftlig form) framför de mer ansedda språken, heliga eller klassiska eller bådadera, som för små eliter var fullt användbara till administrativ eller intellektuell kommunikation, offentlig debatt eller — i fallet med den klassiska persiskan i mogulriket eller den klassiska kinesiskan i Heian-periodens Japan — till litterära verk. Det måste visserligen medges att detta val förr eller senare gjordes överallt utom möjligtvis i Kina; där blev de klassiskt bildades lingua franca den enda kommunikationsmöjligheten mellan det väldiga rikets landsändar med ömsesidigt obegripliga dialekter; detta medium håller för övrigt på att bli något i stil med ett talat språk.

Men varför skulle egentligen språket vara ett så givet kriterium på gruppmedlemskap, utom när språkskillnader sammanfaller med något annat motiv för att distansera sig från en viss annan gemenskap? Inte ens självaste äktenskapet som institution förutsätter språklig gemenskap; annars skulle institutionaliserad exogami (äktenskap utanför den egna stammen eller gruppen) knappast kunna förekomma. Det lär inte finnas anledning att inta någon annan ståndpunkt än den lärde historiker som beträffande diskussionen om språkens och folkens mångfald hävdar att »endast sentida generaliseringar gör människor med samma språk till vänner och människor med olika språk till fiender«. ¹⁵ När inga andra språk finns inom hörhåll, blir ens eget idiom inte så mycket ett grupp-kriterium som ett drag alla vi människor har gemensamt, liksom vi har ben. Där många språk samexisterar, kan mångspråkighet bli så vanlig att det blir fullständigt godtyckligt att identifiera en person uteslutande med ett enda idiom. (Detta innebär att folkräkningar som kräver ett sådant exklusivt språkval blir opålitliga som källor för språklig information.)¹⁶ I sådana områden kan den språkliga statistiken pendla våldsamt från den ena folkräkningen till den andra, då identifikationen med ett idiom inte bygger på kunskap utan på någon annan, föränderlig faktor, som den gjorde i delar av Slovenien och Mähren under habsburgarna; eller också kan folk tala både sitt eget språk och ett officiellt icke erkänt lingua franca, som i delar av Istrien.¹⁷ Dessa språk är dessutom inte utbytbara. Folket på Mauritius väljer exempelvis inte godtyckligt mellan att tala kreolska och att använda respektive inhemska språk; de båda språken har var sina användningsområden; så är fallet även med de tyskspråkiga schweizarna, som skriver högtyska men talar Schwyzerdütsch, och med den slovenske fadern som i Joseph Roths gripande roman Radetzkyarschen tilltalar sin son, den beförade officeren, inte på deras modersmål, som den unge mannen väntar sig, utan på »den alldagliga, grova tyska som talades av slaveri det militära«¹⁸ av respekt för habsburgofficerens status. Faktum är att den mystiska identifikationen mellan nationaliteten och en sorts platonisk idé om språket såsom någonting bortom och över alla sina varianter och ofullkomligheter är långt mer betecknande för en ideologisk konstruktion, vanlig bland nationalistiska intellektuella med Herder som profet, än för dem som faktiskt använder idiomet på gräsrotsnivå. Identiteten nation — språk är inte ett existentiellt utan ett litterärt begrepp.

¹⁴ Rapporter från undersökningskommissionen rörande utbildningsväsendet i Wales (*Parliamentary Papers* XXVII för år 1847, del III, s. 853n).

¹⁵ Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*, 4 bd i 6 (Stuttgart 1957/1963), bd IV, s. 1913.

¹⁶ Paul M.G. Lévy, »La Statistique des langues en Belgique« (*Revue de l'Institut de Sociologie* [Bruxelles] 18, 1938, s. 507-570).

¹⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Wien-Köln-Graz 1982), till exempel s. 182, 214, 332.

¹⁸ Joseph Roth, *Radetzkyarschen* (1932; Radetzkyarschen; Stockholm 1933, 1966).

Detta hindrar dock inte att språk eller till och med hela språkfamiljer kan vara en del av den folkliga verkligheten. För de flesta människor som talar germanska språk ter sig flertalet utlänningar i väster och söder — främst folk med romanska språk men även kelter — som »välska« medan flertalet finsktalande och senare även slavisktalande människor i öster och sydost var *vender*, omvänt betraktas alla tysktalande som *nemci* av de flesta slaver. Det har emellertid ständigt stått klart för alla att språk och folkslag inte sammanfaller (hur de än har definierats). I Sudan lever det bofasta ful-folket i symbios med det nomadiska baggara-folket; närbelägna stammar av nomadiserande, ful-talande ful behandlas som om de vore baggara, eftersom den avgörande skillnaden mellan stammarna inte ligger i språket utan i funktionen. Nomaderna talar ful-språket »helt enkelt för att vanliga transaktioner, som de skulle haft även med andra baggara, som att köpa mjölk, upplåta lägerplatser eller tillhandla sig gödsel, då avlöper litet smidigare«.¹⁹

Ur ett mer »teoretiskt« perspektiv kan erinras om de berömda sjuttiofva språk som mänskligheten efter den babyloniska förbistringen splittrades emellan (åtminstone enligt medeltida kommentarer till Första mosebok). Enligt Anselm av Laon, elev till den store Anselm av Canterbury, omfattade varje språk flera *nationes* eller stammar. William av Alton, en engelsk dominikanmunk som vid tolvhundratalets mitt spekulerade vidare på detta tema, delade in människorna i språkgrupper (efter deras idiom) eller i *generationes* (efter ursprung), han skilde mellan invånarna i bestämda områden och mellan *gentes*, som definierades på basis av olikheter i sedvänjor och samtalsvanor. Gränserna mellan dessa klassificeringar sammanföll inte alltid, och grupperingarna fick inte förväxlas med ett *populus* eller folk, som definierades av viljan att lyda en gemensam lag och därför snarare utgjorde en historisk-politisk än en »naturlig« gemenskap.²⁰ I den här analysen visade William av Alton prov på en beundransvärd men ända till slutet på förra seklet inte ovanlig klarsynthet och realism.

Språket var nämligen inte det enda och inte nödvändigtvis det bästa kriteriet när det gällde att skilja mellan olika kulturella gemenskaper. Herodotos ansåg att grekerna trots sin geografiska och politiska splittring utgjorde ett enda folk eftersom de var av gemensam härstamning, talade samma språk, vördade samma gudar och heliga platser, hade samma offerhögtider, sedvänjor och bruk och samma levnadssätt.²¹ Och nog hade man kunnat vänta att språket skulle vara ytterst betydelsefullt för bildade personer som Herodotos. Men skulle det ha varit ett lika viktigt kriterium på grekisk nationstillhörighet för genomsnittliga beotier eller thessalier? Det vet vi inte. Däremot vet vi att nationalistiska strävanden i modern tid ibland har komplicerats när små minoriteter av lingvistiska grupper har vägrat gå med på politisk förening med dem som talar samma språk. Till sådana fall kan räknas de så kallade *Wasserpolacken* i Schlesien under landsdelens tyska period och de så kallade *Windische* i gränstrakterna mellan det blivande Österrike och den slovenska delen av det framväxande Jugoslavien. Båda dessa grupper drabbades av förbittrade polska respektive slovenska beskyllningar; de skulle till och med ha uppfunnits av stortyska chauvinister som ville utnyttja dem för att rättfärdiga sina egna territoriella expansionssträvanden, hette det, och utan tvivel fanns det en gnutta sanning i dessa anklagelser. Trots detta kan man inte helt förneka att det fanns grupper av lingvistiska polacker och slovenar som av någon anledning föredrog att politiskt räkna sig som tyskar eller österrikare.

Språk i Herders mening, nämligen det språk som talades av ett *Volk*, var alltså inte direkt någon central faktor i bildandet av protonationalismen men inte heller nödvändigtvis

¹⁹ Frederik Barth (red.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston 1969) s. 30.

²⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*, s. 752-753.

²¹ Herodotos, *Histories apodexis* VIII, 144. Borst, som diskuterar denna fråga, pekar på att grekerna ansåg »språk« sammankopplat med »folk« och att bådadas antal var begränsat medan Euripides menade att språket var irrelevant, och att stoikern Zenon var tvåspråkig, dv s. han behärskade både feniciska och grekiska (ibid. 137, 160).

irrelevant. Indirekt skulle det emellertid bli av central betydelse för den moderna definitionen av nationalitet och därmed även för den populära uppfattningen av detta begrepp. Där det finns ett litterärt eller administrativt elitspråk, kan detta — oavsett hur få som faktiskt använder det bli ett viktigt sammanhållande element i förnationalismen, och detta av tre skäl som Benedict Anderson övertygande har presenterat.²²

För det första skapar det en gemenskap av denna inbördes kommunicerande elit; om denna råkar sammanfalla med eller kan bringas att sammanfalla med en bestämd del av ett statligt område och en dialektzon, kan den bli en sorts modell eller ett försöksprojekt för den större, ännu inte existerande, inbördes kommunicerande gemenskap som kallas »nationen«. Så långt är de talade idiomerna inte utan relevans för den blivande nationaliteten. Döda, »klassiska« eller rituella språk är dåligt lämpade för att bli nationalspråk, hur hög prestige de än må ha; detta visade sig exempelvis i Grekland, där det ändå fanns en lingvistisk kontinuitet mellan antik och modern talad grekiska. Vuk Karadžić (1787-1864), den moderna skrivna serbokroatiskans store reformator och egentlige grundare, hade utan tvivel rätt då han motsatte sig tidiga försök att skapa ett sådant skriftspråk ur kyrkoslaviskan och i stället byggde det på folkligt serbiskt talspråk.²³ De som gick på den andra linjen föregrep skapandet av modern hebreiska ur en omarbetad gammalhebreiska. Både den impuls som ledde till skapandet av det moderna hebreiska talspråket och de omständigheter som ledde till att det kunde etablera sig så framgångsrikt var dock alltför speciella för att kunna stå som ett allmänt exempel.

Om den dialekt som utgör grunden för ett nationalspråk faktiskt talas, spelar det emellertid ingen roll om de som talar den är i minoritet, bara denna minoritet har tillräcklig politisk tyngd. I detta avseende var franskan väsentlig för uppfattningen om Frankrike, trots att 50 procent av alla fransmän år 1789 inte alls talade franska och endast 12-13 procent talade språket »korrekt«. Faktum är att franskan utanför en central region inte var normalt talspråk ens inom det språkområde som kallas *langue d'oïl* med undantag av städerna, och inte alltid ens i städernas förorter. I det nordligaste och sydligaste Frankrike var det praktiskt taget ingen som talade franska.²⁴ Men franskan hade åtminstone en egen stat där den kunde vara »nationalspråk«. Den enda grundvalen för Italiens enande utgjordes däremot av det italienska språket, som förenade landets bildade elit i dess egenskap av läsare och skribenter, fast vissa beräkningar tyder på att endast 2½ procent av befolkningen använde språket till vardags vid tiden för landets enande (år 1860).²⁵ Denna oansenliga grupp var nämligen i reell mening *ett folk* och därför potentiellt *det italienska folket*. Dit hörde inga andra. På samma sätt var sjuttonhundratalets Tyskland ett rent kulturellt begrepp men ändå en realitet såsom enda hemvist för ett »Tyskland«, administrerat med hjälp av det tyska språket, till skillnad från myllret av furstendömen och stater, stora och små, som administrerades och splittrades av religion och politiska perspektiv. Det befolkades av högst 300.000 till 500.000 personer som kunde läsa böcker på skriftspråket²⁶ samt av de nästan säkert ännu färre som faktiskt talade

²² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London 1983) s. 46-49; (*Den föreställda gemenskapen*, Göteborg: Daidalos 1993). Mer allmänt om språk i kap. 5.

²³ Ang. en liknande debatt kring det slovakiska språket, jfr Hugh Seton-Watson, *Nations and States An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (London 1977) s. 170-171.

²⁴ Den viktigaste källan i detta avseende är Ferdinand Brunot (red.), *Histoire de la langue française* (13 bd, Paris 1927-1943), isht bd IX, samt M. de Certeau, D. Julia och .I. Revel, *Une politique de la langue: La Révolution Française et les patois l'enquête de l'Abbé Grégoire* (Paris 1975). Betr. problemet med att förvandla ett officiellt språk, använt av en minoritet, till ett nationalspråk för massorna under och efter franska revolutionen, jfr ett utmärkt arbete av Renée Balibar, *L'Institution du français: essai sur le co-linguisme des Carolingiens a la République* (Paris 1985); se även R. Balibar och D. Laporte, *Le Français national: politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution* (Paris 1974).

²⁵ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari 1963) s. 41.

²⁶ Fram till »tidigt artonhundratals«, dv s. under 30-40 års tid, tycks mindre än 100.000 exemplar ha sålts av *samliga verk* av Goethe och Schiller, tillsammans och var för sig. H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815* (München 1987) s. 305.

»Hochsprache«, den kulturella högtyskan, till vardags;²⁷ bland dessa märktes särskilt skådespelarna, som framförde de (nya) verk man efter hand kom att räkna till talspråkets klassiker. I brist på en statlig norm för korrekt språkbruk (liknande »*the King's English*«) kom nämligen normen för korrekt språk i Tyskland att fastställas inom teatrarna (»*Bühnensprache*«, scenspråk).

Det andra skälet enligt Benedict Anderson är att ett gemensamt språk, just för att det inte har vuxit fram naturligt utan är en konstruktion, och speciellt när det blev ett påtvingat tryckt språk, fick en ny fasthet och därmed tedde sig mer beständigt och följaktligen (genom en synvilla) mer »evigt« än det faktiskt var. Detta förklarar betydelsen av att boktryckarkonsten uppfanns, speciellt när en inhemsk version av en helig skrift erbjöd underlag för ett skriftspråk, vilket så ofta har varit fallet; viktiga var också alla dessa stora korrigerare och normskapare som trädde fram i alla kulturspråks litteraturhistoria, åtminstone efter den tryckta bokens genombrott. I huvudsak infaller detta skede mellan sent sjuttonhundratals och tidigt nittonhundratals för alla europeiska språk utom ett litet fåtal.

Det tredje skälet är att härskarnas officiella språk och elitens kulturspråk som regel har kommit att utforma det faktiskt använda språket i moderna stater via allmän skolgång och andra administrativa mekanismer.

Allt detta hör emellertid till en senare utveckling. Det berör knappast vanligt folks språk under den för-nationalistiska och särskilt den för-litterära tiden. Mandarinkinesiskan förmådde utan tvivel hålla ihop ett ofantligt kinesiskt rike, fastän många av folkslagen inte förstod varandras språk; men denna sammanhållning var inte en direkt följd av språkets inverkan utan hölls vid makt genom ett centraliserat rikets förvaltning; denna råkade i sin tur fungera med hjälp av en gemensam uppsättning ideogram, som erbjöd ett medium för kommunikation inom eliten. För flertalet kineser skulle det inte ha spelat någon roll om mandarinerna i stället hade kommunicerat på latin, liksom det för flertalet invånare i Indien inte spelade någon roll att East India Company på 1830-talet ersatte persiskan, som hade varit mogulrikets förvaltningspråk, med engelska. Båda språken var lika okända

för dem och dessutom irrelevanta, eftersom de själva inte kunde skriva eller ens läsa. Till senare nationalistiska historikers sorg lät sig inte de flamländska invånarna i det blivande Belgien eldas till motstånd mot fransmännen trots den hänsynslösa förfranskningen av det offentliga livet och myndighetsutövningen under revolutionsåren och Napoleon-tiden; inte ens Waterloo ledde till någon »påtaglig rörelse i Flandern till förmån för det flamländska språket eller den flamska kulturen«. ²⁸ Och varför skulle flamländarna ha revolterat? Till och med en regim av språkliga fanatiker skulle bli tvungen till praktiska, administrativa eftergifter åt de flamländare som inte förstod franska. Att tillströmningen av fransktalande främlingar till Flanderns landsbygdskommuner väckte större motvilja på grund av främlingarnas vägran att

²⁷ Om vi bortser från Schweiz, är det förmodligen en lätt överdrift att påstå att »anche oggi il tedesco (*Hochdeutsch*), ancor piu che l'italiano, una vera e propria lingua artificiale di cultura, sovradiettale, 'sotto' o insieme con la quale la maggior parte degli utenti si servono anche di una *Umgangssprache* locale« [...påstå att »tyskan (högtyskan) ännu i dag, i än högre grad än italienskan, är en sannskyldig kulturell konstprodukt ovan dialekterna, och att de flesta som använder den, betjänar sig av ett lokalt talspråk på ett 'lägre' plan eller vid sidan om den] (Lörinczi Angioni, »Appunti«, s. 139, not) men det var förvisso sant i början av artonhundratalet. Sålunda talade inte Manzoni italienska till vardags, trots att det var han som med *I Promessi sposi* (De trolovade) gjorde italienskan till ett nationalspråk för skönlitterär prosa; han underhöll sig med sin franska hustru på hennes språk (som han kanske talade bättre än italienska) och med andra på sitt milanesiska modersmål. Faktum är att första utgåvan av hans stora roman uppvisade många spår av milanodialekt, ett fel som han systematiskt försökte gallra bort i andra utgåvan. För dessa upplysningar kan jag tacka professor Conor Fahy.

²⁸ Shepard B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism* (New York 1930, nytr. 1968) s. 25. Ang. hur långsamt ett språkligt medvetande växer, se även Val R. Lorwin, »Belgium: religion, dass and language in national politics« i Robert A. Dahl, *Political Opposition in Western Democracies* (New Haven 1966) s. 158 ff.

delta i högmässan på söndagarna än på några språkliga grunder, är långt mindre förvånande.²⁹ Om vi bortser från specialfall, finns det kort sagt ingen anledning anta att språket var mer än ett bland många kriterier med vilkas hjälp människor visade att de tillhörde ett bestämt kollektiv. Och fullständigt säkert är att språket ännu inte hade någon politisk potential. Som en fransk kommentator påpekade år 1536 på tal om Babels torn:

Det finns nu fler än LXXII språk, emedan det nu finns fler olika nationer på jorden än det gjorde på den tiden.³⁰

Språken förökar sig med staterna, inte tvärt om.

Hur förhåller det sig då med etniciteten? I vanligt språkbruk förknippas den alltid på något oklart sätt med ett gemensamt ursprung och en gemensam härstamning, ur vilka medlemmarna i en etnisk grupp sägs härleda sina gemensamma egenskaper. »Frändskap« och »blodsband« har givna fördelar som hjälpmedel för att hålla ihop medlemmarna i en grupp och utestänga ovidkommande; de är därför av väsentlig betydelse för en etniskt grundad nationalism. »Kultur kan inte förvärvas genom utbildning. Kulturen ligger i blodet. Det bästa exemplet härpå är i våra dagar judarna, som på sin höjd kan lägga beslag på vår civilisation men aldrig på vår kultur.« I sådana ordalag ville Innsbrucks nationalsocialistiske »Kreisleiter« år 1938, Hans Hanak — vars namn ironiskt nog avslöjar hans slaviska påbrå — lyckönska de nazistiska kvinnorna i Innsbruck: Judarnas försök att förstöra deras »höga och respekterade ställning« genom att predika jämställdhet mellan män och kvinnor hade bara haft ett flyktigt ögonblicks framgång.³¹ En sådan genetisk inställning till det etniska är emellertid påtagligt irrelevant, eftersom den väsentliga grunden för en etnisk grupp såsom samhällelig organisationsform är kulturell, inte biologisk.³²

För övrigt är befolkningarna i stora, territoriella nationalstater nästan utan undantag alltför oenhetliga för att kunna åberopa en etnisk gemenskap, även om vi bortser från vår tids invandring; i alla händelser har stora delar av Europa haft en sådan demografisk historia att vi vet hur mångskiftande olika etniska gruppers ursprung kan vara, speciellt när vissa trakter har avfolkats och återbebyggts under tidernas gång, som fallet är i vidsträckta delar av mellersta, östra och sydöstra Europa, ja, till och med i vissa delar av Frankrike.³³ Den exakta blandning av för-romerska illyrier, romare, greker, slaviska invandrare av olika slag samt diverse vågor av centralasiatiska inkräktare, alltifrån avarer till osmanska turkar, som ingår i den etniska sammansättningen av varje folk i sydöstra Europa, är ett outslitligt diskussionsämne (särskilt i Rumänien). Sålunda förefaller montenegrinerna — ursprungligen räknade till serberna men numera en »nationalitet« med en egen federal republik — vara en blandning av serbiska bönder, kvarlevor från det gamla serbiska kungariket samt valakiska herdefolk som flyttade in i ett genom den turkiska erövringen avfolkat område.³⁴ Det kan naturligtvis inte förnekas att exempelvis magyarer på tolvhundratalet lär ha betraktat sig som ett etniskt samhälle: De var ju, eller kunde påstå sig vara, ättlingar till inkräktande vågor av nomader från Centralasien; de använde varianter av ett talspråk som inte liknade något av språken i omgivningen; de levde i en på det hela taget särpräglad ekologisk miljö, hade ett eget kungarike och iakttog utan tvivel diverse gemensamma sedvänjor som hade övertagits från förfäderna. Men sådana fall var inte särskilt vanliga.

²⁹ S.B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium* s. 21-22.

³⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*.

³¹ Åberopad i Leopold Spira, »Bemerkungen zu Jörg Haider« (*Wiener Tagebuch*, oktober 1988, s. 6).

³² Jag följer här Fredrik Barths övertygande resonemang i *Ethnic Groups and Boundaries*.

³³ Theodore Zeldin, *France 1848-1945* (Oxford 1977) bd I, s. 46-47.

³⁴ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, s. 44. Dessa uppgifter är emellertid hämtade ur den innehållsrika och lärda *Istorija Crne Gore*, år 1970 utgiven i huvudstaden i en republik som grundades på att montenegrinerna inte är samma sak som serber; läsaren bör därför, här liksom alltid i fråga om balkansk historieskrivning, vara på sin vakt mot möjlig partiskhet hos källan.

Icke desto mindre kan det hävdas att etnicitet i Herodotos' mening av ordet har varit, är och kan bli enande band, så att folk som bebor vidsträckta områden eller rent av är utspridda över olika länder och saknar en egen stat ändå kan kallas förnationer. Detta kan mycket väl stämma in på kurderna, somalierna, judarna, baskerna och andra folk. En sådan etnicitet har dock inget historiskt samband med det som är den moderna nationens kritiska stadium, nämligen bildandet av en nationalstat eller vilken stat som helst för den delen, som de gamla grekernas exempel visar. Det kan rent av hävdas att folkslagen med den starkaste och mest ihållande känslan för vad man kan kalla »stamorienterad« etnicitet inte bara har bekämpat den påtvingade moderna staten — nationell eller ej — utan mycket ofta *varje* stat; exempel på detta är de pashto-talande stammarna i och kring Afghanistan, de skotska högländarna före år 1745, berberna i Atlasbergen och andra som man lätt drar sig till minnes.

Omvänt gäller att om »folket« identifierade sig med en viss statsbildning även när den betraktades underifrån, så kunde den skära rakt igenom etniska (och språkliga) barriärer, hur iögonenfallande dessa än var. Bland de män som under Andreas Hofer reste sig mot fransmännen i det heliga landet Tyrolen år 1809 fanns både tysk- och italiensktalande, utan tvivel också ladinier som talade rätoromanska.³⁵ Den schweiziska nationalismen är som bekant mång-etnisk. Låt oss för resten göra det visserligen osannolika antagandet att de grekiska bergstrupper som på lord Byrons tid reste sig mot turkarna var nationalister; vi kan då inte blunda för att några av deras tappreste kämpar inte var hellener utan albaner (de så kallade sulioterna). För övrigt är det mycket a moderna nationaliströrelser som faktiskt bygger på en stark etnisk medvetenhet, fast de ofta uppfinner en sådan i form av rasism när de väl har kommit i gång. Sammanfattningsvis behöver vi därför inte förvåna oss över att Donkosackerna utelämnade etnicitet eller gemensamt påbrå ur sin definition av vad som gjorde dem till det heliga ryska landets söner. Detta var i själva verket klokt av dem; i likhet med så många andra skaror av fria bondekrigare var de nämligen av ytterst blandad härkomst. Många av dem var ukrainare, tatarer, polacker, litauer och även storryssar. Det som förenade dem var inte blodet utan tron.

Är etnicitet eller »ras« följaktligen irrelevant för den moderna nationalismen? Tydligt inte, eftersom synliga, fysiska skillnader är alltför påfallande för att inte uppmärksammas; alltför ofta har de använts för att markera eller förstärka olikheter, även på det nationella planet, mellan »oss« och »dom«. Om sådana olikheter behöver bara tre ting sägas. För det första har de genom historien fungerat som både horisontella och vertikala skiljemurar, och före den moderna nationalismens era bidrog de troligen oftare till att skilja mellan sociala skikt än mellan hela samhällen. Den historiskt vanligaste formen för diskriminering enligt hudfärg förefaller tyvärr vara den som har gett grupper med ljusare hy en högre ställning än de mörkhyade inom samma samhälle (exempelvis i Indien), fast både massmigration och social rörlighet har tenderat att komplicera saken; det kan gå så långt att rollerna blir ombytta, så att »rätt« rasklassificering följer med »rätt« sorts samhällsställning oavsett fysisk framtoning; i länderna längs Anderna får sålunda de indianer som avancerar till lägre medelklass, automatiskt ny klassificering som »mestizos« eller *cholos*, hur de än ser ut.³⁶

För det andra tenderar »synliga« etniska tecken att vara negativa, då de långt oftare används för att definiera »dom andra« än för att beskriva ens egen grupp. Här har vi ursprunget till

³⁵ John W Cole och Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York och London 1974) s. 112-113.

³⁶ Omvänt gäller att de som inte känner till en viss persons samhällsställning – kanske beroende på att hon eller han har invandrat till den stora staden – gör sin bedömning uteslutande på grundval av hudfärg och därför tillskriver vederbörande alltför låg status. Indignationen över detta tycks ha varit en genomgående orsak till radikaliserings av Limas studenter på 1960- och 1970-talen, då stora skaror av söner och döttrar till landsortens uppåt rörliga *cholo*-familjer strömmade till de snabbt växande universiteten. För ett påpekande om detta tackar jag Nicolas Lynch, som konstaterar förhållandet i en opublicerad undersökning av de maoistiska studentledarna vid San Marcos-universitetet.

rasklichéernas ökända roll (»den judiska näsan«), kolonistörernas relativa färgblindhet inför hyn hos dem man i klump kallar »svarta«, och påståendet att »dom ser precis likadana ut för mig«; allt sådant beror troligen på en selektiv social föreställning om vad »dom andra« antas ha gemensamt, såsom sneda ögon och gul hy. Det etniskt och rasmässigt homogena i ens egen »nationalitet« tas för givet, om man över huvud taget påpekar det — vilket absolut inte alltid är fallet — fastän den ytligaste besiktning borde väcka vissa tvivel. För »oss« ter det sig nämligen självklart att medlemmarna av vår »nationalitet« rymmer en vid skala av storlekar, fasoner och skepnader, även när de alla har vissa gemensamma kännetecken, till exempel svart hår av en viss typ. Det är bara för »dom andra« vi alla ser likadana ut.

För det tredje är en sådan negativ etnicitet nästan alltid irrelevant för protonationalismen om den inte kan förenas eller har varit förenad med någonting i stil med en statlig tradition. Det senare är möjligen fallet i Kina, Korea och Japan, som faktiskt tillhör de ytterligt sällsynta exemplen på historiska stater med nästan helt och hållet homogen befolkning.³⁷ I sådana fall är det fullt möjligt att etnicitet och politisk lojalitet hänger ihop. Man har sagt mig att Mingdynastins speciella roll i kinesiska uppror sedan den själv störtades år 1644 – dess återupprättande har stått och står kanske fortfarande på viktiga hemliga sällskaps program — beror på att den till skillnad från den tidigare mongoliska och den efterföljande manchuiska dynastien var rent kinesisk, en han-dynasti. Därför har de mest uppenbara etniska skillnader spelat en ganska obetydlig roll i den moderna nationalismens tillblivelse. Alltsedan den spanska erövringen har Latinamerikas indianer varit djupt medvetna om att de i etniskt avseende skiljer sig från vita och mestiser, särskilt som olikheten förstärktes och institutionaliserades av det spanska kolonialsystemet, som delade in befolkningen i rasbestämda kasten.³⁸ Ändå känner jag inte till något fall där detta än så länge har lett till en nationalistisk rörelse. Det har knappast ens väckt panindianska stämningar inom den indianska befolkningen till skillnad från intellektuella *indigenistas*.³⁹ Och så ett exempel från Afrika söder om Sahara. Vad invånarna där har gemensamt gentemot sina mer ljushyade erövrare, är en relativt mörk hudfärg. *Négritude* är en känsla som verkligen existerar, och inte enbart bland svarta intellektuella och eliter utan så snart en församling av mer mörkhyade personer konfronteras med mer ljushyllta. Den kan vara en politisk faktor, men enbart medvetenheten om den egna hudfärgen har aldrig skapat en enda afrikansk stat, inte ens Ghana och Senegal, vilkas grundare hade inspirerats av panafrikanska idéer. *Négritude* har inte heller kunnat stå emot dragningskraften från de faktiskt existerande afrikanska stater som upprättades ur förutvarande europeiska kolonier, där den enda sammanhållande, inre kraften kom från några årtionden av kolonial förvaltning.

Vad vi har kvar, är därför det heliga Rysslands kriterier sådana de uppfattades av kosackerna på sextonhundratalet, nämligen religionen och kungadömet eller stormaktsväldet.

³⁷ Av de (icke-arabiska) asiatiska staterna är i dag Japan och de både koreanska staterna till 99 procent homogena, och 94 procent av folkrepubliken Kinas invånare tillhör han-folket. Dessa länder existerar fortfarande i stort sett inom sina historiska gränser.

³⁸ Standardarbetet på detta område är Magnus Mörners *El mestizaje en la historia de Ibero-América* (Mexico City 1961). Se även Alejandro Lipschutz, *El problema racial en la conquista de América y el mestizaje* (Santiago de Chile 1963), isht kap. V. »Men även om de Leyes de Indias ofta talar om *kaster*, är begreppen och terminologin växlande och motsägelsefulla.« (Sergio Bagú, *Estructura social de la Colonia* (Buenos Aires 1952) s. 122.

³⁹ Det viktigaste undantaget, som bekräftar analysen i detta kapitel är minnet om inkaväldet i Peru, som har gett upphov både till myter och till (lokalt begränsade) rörelser som drömmer om att det skall återupprätta s. Se antologin *Ideología mesiánica del mundo andino*, (red.) Juan M. Ossio A. (Lima 1973) och Alberto Flores Galindo, *Buscando un Inca: identidad y Utopía en los Andes* (Havana 1986). Att döma av Flores' utmärkta arbete om de indianska rörelserna och deras anhängare förefaller det emellertid klart att a) indianska rörelser som riktades mot *mistis*, i huvudsak var av social natur, b) de saknade »nationell« innebörd, om också bara därför att indianerna i Andes inte visste om att de bodde i Peru förrän efter andra världskriget (s. 321) och c) den periodens intellektuella *indigenista* var så gott som ovetande om indianerna (se t. ex. s. 292).

Banden mellan religion och nationell medvetenhet kan vara mycket starka, som exemplen Polen och Irland visar. Relationen tycks faktiskt bli ännu intimare när nationalismen blir en kraft som griper massorna än under dess fas som minoritetsideologi och aktiviströrelse. De militanta sionisterna från *Yishuv* i Palestina skulle nog hellre demonstrativt stoppa i sig skinksmörgåsar än bära de rituella kalotter som israeliska trosivrare brukar använda ännu i dag. Nationalismen i arabländerna är i dag så nära förknippad med islam att både vänner och fiender har svårt för att finna sig till rätta bland de olika arab-kristna minoriteter — koptiska, maronitiska och grekisk-katolska — som var dess främsta pionjärer i Egypten och det turkiska Syrien.⁴⁰ Denna tilltagande identifikation mellan nationalism och religion är faktiskt betecknande också för den irländska rörelsen. Detta är inte heller förvånande. Religionen är ett gammalt och beprövat medel när det gäller att skapa samhörighet och en sorts broderskap mellan människor som annars inte har så mycket gemensamt.⁴¹ Vissa typer av religion, exempelvis judendomen, är uttryckligen utformade som symboler för medlemskap i vissa bestämda samhällen.

Trots detta är religionen paradoxalt nog ägnad att cementera förnationalismen och faktiskt även den moderna nationalismen, som vanligtvis (åtminstone i sina mer missionerande faser) har behandlat den med betydande förbehåll: Religionen har setts som en möjlig utmaning mot det monopolanspråk »nationen« ställer på sina medlemmars lojalitet. I alla händelser brukar genuina stamreligioner normalt fungera i alltför liten skala för moderna nationaliteter och låter sig ogärna vidgas i nämnvärd grad. Å andra sidan är de världsreligioner som uppfanns vid olika tidpunkter mellan sjätte århundradet f.Kr. och sjunde århundradet e. Kr. definitions- mässigt universella och följaktligen utformade för att vispa ihop en röra av etniska, lingvis- tiska, politiska och andra udda ingredienser. Så var spanjorer och indianer under imperietiden, paraguayare, brasilianare och argentinare alltsedan självständigheten, i lika mån Roms trogna barn och kunde inte med religionens hjälp utmärka sig som medborgare av inbördes olika samhällen. Lyckligtvis rar dock universella sanningar ofta tåla konkurrens, och folk som lever på gränsen till en av dem kan ibland välja någon annan som etniskt kännemärke. Så har ryssar, ukrainare och polacker kunnat särskilja sig som ortodoxa respektive uniater och romersk-katolska bekännare (då ju kristendomen har visat sig vara den lämpligaste driv- bänken för inbördes rivaliserande, universella sanningar). Att det stora konfucianska väldet i Kina i väster famnas av en väldig halvcirkel av smånationer med lojalitet mot andra religioner (främst buddismen men även islam), är kanske ett exempel på samma företeelse. Dock är det värt att notera hur de transnationella religionernas dominans, åtminstone ide delar av världen där den moderna nationalismen växte fram, satte gränser för identifikationen mellan religion och etnicitet. En sådan likställighet är långt ifrån universell, och där den förekommer skiljer den vanligtvis ett visst folk från några av dess grannar men inte från alla. Litauernas romersk- katolska religion skiljer dem till exempel från luteranska tyskar och letter samt från ortodoxa ryssar och vitryssar men inte från polackerna, som är lika brinnande i sin romersk-katolska tro som litauerna själva. I västra Europa är det bara Irlands katolska nationalister som i avsaknad av andra grannar än protestanter uteslutande definieras genom sin religion.⁴²

Men vad betyder närmare bestämt en sådan kombinerad, etnisk-religiös identifiering där den förekommer? I vissa fall väljer ett folk tydligen en etnisk religion därför att det redan från början upplever en skillnad mellan sig självt och grannfolken eller grannstaterna. Iran tycks i religiöst avseende ha gått sin egen väg både som zoroastriskt land och, efter övergången till

⁴⁰ George Antonius, *The Arab Awakening* (London 1918), bekräftas på det hela taget av Maxime Rodinson, »Développement et structure de l'arabisme« i dennes *Marxisme et monde musulman* (Paris 1972) s. 587-602.

⁴¹ Fred R. Van der Meden, *Religion and Nationalism in Southeast Asia: Burma, Indonesia, the Philippines* (Madison 1963) är till god hjälp vid studium av länder med mycket olika religioner.

⁴² Skillnaden mellan innerligt troende och enbart ljumma eller rent av gudlösa öppnade emellertid under artonhundratalet nya tillfällen att bära kombinerade nationella och religiösa kännetecken. Detta gjorde den katolska kyrkan benägen att sympatisera med sådana rörelser som den bretonska, den baskiska och den flamska.

islam eller åtminstone efter det safavidiska maktövertagandet, som ett shiitiskt land. Irländarna kom inte att förknippas med katolicismen förrän de underlät eller kanske blankt vägrade att göra engelsmännen sällskap in i reformationen; att delar av deras land beslagtogs genom massinvandring av protestantiska nybyggare, som tog deras bästa odlingsjord, uppmuntrade dem just inte till att omvända sig.⁴³ Kyrkorna i England och Skottland är definierade på politiska grunder, även om den sistnämnda företräder en ortodox kalvinism. Befolkningen i Wales visade länge ett ganska svalt intresse för att välja en egen religiös linje; när den under den första hälften av artonhundratalet en masse konverterade till en frikyrklig, protestantisk tro, var detta ett led i kampen för ett nationellt medvetande, en strävan som på sistone har varit föremål för insiktsfulla forskningsinsatser.⁴⁴ Å andra sidan är det lika uppenbart att ett folk som konverterar till skilda religioner därmed kan utvecklas till två skilda nationaliteter. Säkerligen är den romersk-katolska läran (med *sin* biprodukt, det latinska alfabetet) och den ortodoxa kristendomen (med sin biprodukt, det kyrilliska alfabetet) de mest givna orsakerna till att kroater och serber har skilts trots att de har ett gemensamt kulturspråk. Dock finns det också folk som har bevarat en viss förnationell samhörighetskänsla trots en religiös splittring; denna går exempelvis i Albanien fall djupare än vad som är vanligt på en yta mindre än Smålands (skilda former av islamisk, grekisk-ortodox och romersk-katolsk tro). Slutligen är det ingalunda givet att identifieringen med en bestämd religiös tro, hur stark den än må vara, i sig själv liknar nationalismen. Den moderna tendensen går ut på att assimilera dem med varandra, eftersom vi inte längre är förtrogna med den starkt sammansatta, korporativa statsmodellen. I en sådan kunde skilda religiösa samfund samexistera under en högsta centralmakt men förblev i viss utsträckning autonoma och självförvaltande enheter, som under det osmanska väldet.⁴⁵ Det är inte alls säkert att Pakistan var resultatet av en nationell rörelse bland muslimerna i det dåvarande indiska riket; däremot kan Pakistans tillkomst mycket väl betraktas som en reaktion mot en allindisk nationell rörelse som underlät att ta rimlig hänsyn till muslimernas speciella krav eller känslor; och fast det i den moderna nationalstatens era tedde sig som om en territoriell delning var den enda användbara lösningen, är det långtifrån klart att det var en egen territoriell stat man tänkte sig ens inom The Muslim League förrän i ett mycket sent skede; muslimerna skulle knappast ha pockat på den lösningen, om det inte hade varit för den omedgörlige Jinnah (som verkligen var något i stil med en muslimsk nationalist — religiöst troende var han förvisso inte). Vidare är det ganska säkert att den stora massan av vanliga muslimer snarare tänkte i lokala än i nationella termer och att idéen om nationellt självbestämmande just inte sa dem något som rörde tron på Allah och hans profet.

Utan tvivel betraktar västpakistanarna sig i dag som medlemmar av en fristående (islamisk) nation liksom invånarna i Bangladesh, nu när de har levat i fristående stater under varierande perioder. Utan tvivel kommer också bosniska och kinesiska muslimer så småningom att betrakta sig som nationaliteter, eftersom deras regeringar behandlar dem som sådana. I likhet med så många nationella företeelser har detta emellertid varit eller kommer att visa sig vara en retroaktiv utveckling. Hur starkt muslimerna än är benägna att religiöst identifiera sig med islam, tycks det nämligen inom det väldiga område där islam gränsar till andra religioner finnas få, om ens några, protonationella eller nationella rörelser som helt entydigt kännetecknas av islam, bortsett från iranierna. Att sådana rörelser kanske är i färd med att utvecklas i konflikten med Israel eller möjligen i de förut sovjetiska, centralasiatiska republikerna, är en annan sak. Sammanfattningsvis kan sägas att sambanden mellan religion och förnationell eller

⁴³ I ett grevskap som det nordirländska Antrim påstås det att man genom att känna på en handfull mull kan avgöra om det är katoliker eller protestanter som bor på marken den kommer ifrån.

⁴⁴ Jfr Gwyn Alfred Williams, *The Welsh in their History* (London och Canberra 1982); »When was Wales?« (London 1985).

⁴⁵ Betr. *millet*-systemet (hirs) i det osmanska riket hänvisas till H.A.R. Gibb och H.A. Bowen, *Islamic Society in the West* (Oxford 1957), bd I, del 2, s. 219-226.

nationell identifikation förblir invecklade och ytterst svårtydda. De är i sanning oåtkomliga för enkla generaliseringar.

Vad som händer när ett folk förenas med mer omfattande kulturer, har Ernest Gellner visat.⁴⁶ Ett sådant möte, särskilt med litterata kulturer, förmedlas ofta genom övergång till någon variant av en världsreligion; därigenom blir det möjligt för etniska grupper att skaffa sig tillgångar som senare kan hjälpa dem att bli nationer och struktureras som sådana. Gellner har övertygande hävdat att afrikanska grupper med anknytningar av detta slag har bättre förutsättningar än andra att utveckla nationalism. Så är fallet på Afrikas horn, där både det kristna amharafolket och de muslimska somalierna har funnit det lättare att bli »statsfolk« eftersom de är »folk av boken«, låt vara att det med Gellners ord är fråga om olika och rivaliserande utgåvor av samma bok. Detta kan verka rimligt, men visst undrar man vad omvändelsen till olika former av kristendom har att göra med de enda övriga politiska företeelserna söder om Sahara som liknar moderna nationalistiska massrörelser, nämligen Biafras utbrytning ur Nigeria år 1967 samt The South African National Congress.

Även om religionen inte är något nödvändigt tecken på proto-nationalitet (fast man lätt inser varför den blev det för sextonhundralets ryssar, hårt ansatta som de var både av det katolska Polen och av muslimska turkar och tatarer) är å andra sidan de heliga ikonerna en viktig beståndsdel av den liksom av den moderna nationalismen. De representerar de symboler och ritualer som ensamma gör ett eljest rent imaginärt samfund till en påtaglig realitet. De kan vara gemensamma bilder (som ikonerna) eller sedvänjor som muslimens fem dagliga böner; de kan också utgöras av rituella ord som muslimernas Allah Akbar eller judarnas Shema Jisroel. De kan vara namngivna bilder, förknippade med landområden som är tillräckligt stora för att rymma en nation, exempelvis Jungfrun av Guadalupe i Mexiko eller Jungfrun av Montserrat i Katalonien. De kan bestå i återkommande festligheter eller tävlingar som sammanför skingrade grupper, till exempel grekernas olympiska lekar och färskare nationalistiska påhitt i samma stil, såsom de katalanska Jocs Florals, de walesiska Eisteddfod och andra. De heliga ikonernas betydelse illustreras av det världsvida bruket av enkla, färgade tygbitar — flaggor — som symboler för moderna nationer, och av hur de förknippas med starkt laddade rituella händelser eller andaktsövningar.

Liksom det kan gå med religionen kan det emellertid gå även för »heliga ikoner«, oavsett art och form: De kan bli antingen så vittfamnade eller så snäva att de inte fungerar som symboler för en förnation. En Jungfru Maria rätt och slätt låter sig svårligen stängas in i någon avgränsad del av den katolska världen; och för varje lokalt bestämd Jungfru som blir en förnationell symbol finns det tjuotals eller hundratals som enbart förblir skyddshelgon för avskärmade samhällen eller av andra skäl är ovidkommande i detta sammanhang. De från förnationell synpunkt mest tillfredsställande ikonerna är givetvis de som uttryckligen förknippas med en stat; i det förnationella stadiet betyder det att de förknippas med en gudomlig eller av gudomlighet genomsyrad kung eller kejsare, vars rike råkar sammanfalla med en blivande nations. Härskare som i kraft av sitt ämbete är sin kyrkas överhuvud (som i Ryssland) leder naturligt tanken till en sådan överlappning; den magiska kungavärdigheten i England och Frankrike visar dock dess potential även när kyrka och stat är åtskilda.⁴⁷ Eftersom bara relativt få teokratier har förutsättningar för att bli nationer, är det svårt att bedöma hur långt det räcker med enbart gudomlig auktoritet. Den frågan måste överlämnas åt experter på mongolernas och tibetanernas eller, i västligare trakter, armeniernas historia. Säkert är att en sådan auktoritet inte var tillräcklig i artonhundralets Europa, vilket nyguelferna i Italien upptäckte när de försökte bygga upp en italiensk nationalism kring påvedömet. De misslyckades trots att påvedömet faktiskt var en italiensk institution, före år 1860 i själva verket den enda i egentlig mening helitalienska institutionen. Man kunde emellertid knappast

⁴⁶ Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).

⁴⁷ Den klassiska behandlingen av detta tema är fortfarande Max Blochs *Les Rois thaumaturges* (Paris 1924).

vänta sig att Den heliga kyrkan skulle förvandla sig till en lokalt begränsad, nationell, för att inte tala om en nationalistisk, inrättning, minst av allt under Pius IX. Hur ett enat Italien under det påvliga baneret skulle ha tagit sig ut på artonhundratalet lönar det sig inte ens att spekulera om.

Därmed har vi kommit fram till det sista och nästan säkert det mest avgörande kriteriet på protonationalism, medvetandet om att tillhöra eller att ha tillhört en bestående politisk enhet.⁴⁸ Det starkaste sammanhållande förnationella murbruk vi känner till är utan tvivel medlemskap i något som artonhundratalsjargongen kallade »en historisk nation«, särskilt om den stat som utgjorde ramen för den senare »nationen« var förknippad med ett speciellt Staatsvolk, en statsnation som den storryska, den engelska eller den kastilianska. Här är det emellertid nödvändigt att klart skilja mellan de direkta och de indirekta följderna av en nations historicitet.

I de flesta fall anses nämligen inte den »politiska nation« som ursprungligen skapade det blivande nationsfolkets ordförråd ha omfattat mer än en liten bråkdel av en stats invånare, nämligen den privilegierade eliten eller högadeln och den jordägande lantadeln. När de franska adelsmännen beskrev korstågen som *gesta Dei per francos*, hade de ingen tanke på att förbinda korsets seger med den stora massan av invånarna i Frankrike eller ens i den lilla del av landet som bar detta namn mot slutet av elfte århundradet; ett tillräckligt skäl därvidlag var för dem som ansåg sig vara frankernas ättlingar, att populäsen de härskade över var ättlingar till folk som frankerna hade besegrat. (I demokratiskt syfte vändes denna åsikt upp och ner av republiken, som i sina läroböcker påstod att »våra förfäder« var gallerna och inte frankerna; dessa försäkringar upprepades i reaktionära och rasistiska syften av post-revolutionära reaktionärer som greve Gobineau.) Denna »adelsnationalism« kan med fog betraktas som protonationell i och med att »de tre elementen *natio*, politisk *fidelitas* och *communitas* eller kategorierna 'nationalitet', politisk 'lojalitet' och ett 'politiskt samfund'... redan hade förenats i det socio-politiska medvetandet och känslolivet hos en grupp inom samhället (*eine gesellschaftliche Gruppe*)«. ⁴⁹ Denna företeelse är den direkta föregångaren till vissa senare former för nationalism i länder som Polen och Ungern; där kunde tanken på en nation av polacker respektive magyarer utan minsta svårighet förenas med det faktum att en stor del av befolkningen i länderna under det polska samväldet eller Sankt Stefans krona inte var polacker eller magyarer enligt någon nationell definition. Sådana plebejer räknades nämligen inte mer än de plebejer som råkade vara polacker eller magyarer. De befann sig definitionsmässigt utanför inhägnaden som rymde »den politiska nationen«. I alla händelser får den »nationen« inte förväxlas med en modern nationalitet.⁵⁰

»Den politiska nationen« som begrepp och terminologi kunde givetvis så småningom vidgas till att avse en nation som antogs omfatta den stora massan av ett lands invånare, även om detta tämligen säkert inträffade långt senare än en retroaktiv nationalism vill tro. Dessutom fanns det ganska säkert bara indirekta band mellan de två; visserligen har vi många belägg för

⁴⁸ Man får dock inte utgå ifrån att denna medvetenhet påverkade alla befolkningsgrupper på samma sätt, eller innefattade ett tillnärmelsevis lika stort territorium som den moderna »nationen«, eller underförstod en modern nationalitet. Det grekiska folkliga medvetandet, som förmodligen grundades på arvet från Bysans, uppfattade grekerna som delar av det romerska imperiet (*romaiosyne*).

⁴⁹ Jenö Szücs, *Nation und Geschichte* (Budapest 1981) s. 84-85.

⁵⁰ »Adeln upprätthöll systematiska förbindelser – den enda samhällsklass som så gjorde via sina förvaltningsdistrikt och den ståndsricksdag där de i egenskap av 'den kroatiska politiska nationen' debatterade problem och fattade beslut. De utgjorde en nation utan 'nationalitet'... dv s. utan nationalmedvetande... emedan adeln inte kunde identifiera sig med andra medlemmar av den kroatiska etniska gemenskapen, småbönderna och städernas borgare. Den feodale 'patrioten' älskade sitt 'fädernesland', men detta fädernesland omfattade hans likars gods och egendom samt 'kungadömet'. Den 'politiska nation' han var medlem av innebar för honom den forna statens territorium och traditioner.« Mirjana Gross, »On the integration of the Croatian nation: a case study 270 in nation-building« i *East European Quarterly*, XV, 2 juni 1981, s. 212.

att gemene man i ett kungarike kunde identifiera sig med landet och folket via den högste härskaren, kungen eller tsaren — som Jeanne d'Arc gjorde — men det är föga sannolikt att småbönder skulle identifiera sig med ett »land« om det bestod av den härskarklass som ofrånkomligen utgjorde den främsta måltavlan för deras missnöje. Om de råkade vara fästa vid och trogna mot sin egen specielle herre, skulle detta inte innebära att de identifierade sig med den övriga herreklassens intressen eller fäste sig vid något större landområde än hans och deras egna hemmarker.

När vi under den förnationella tiden stöter på något vi i dag skulle beteckna som en fristående folklig försvarsrörelse riktad mot främmande inkräktare, till exempel i fjorton- och femtonhundratals Centraleuropa, finner vi i själva verket att rörelsens ideologi tycks ha varit social och religiös men inte nationell. Bönderna tycks ha ansett att de hade förrått av de adelsmän vilkas skyldighet som *bellatores* skulle ha varit att försvara dem mot turkarna. Kanske hade adeln rent av gjort upp med inkräktarna i hemlighet? Alltså ankom det på småfolket att självt försvara den sanna tron mot hedendomen genom ett korståg.⁵¹ Sådana rörelser kunde under vissa omständigheter skapa ett underlag för en bredare folklig, nationell patriotism som i det hussitiska Böhmen — den ursprungliga hussitiska ideologin var inte nationellt tjeckisk — eller bland de småbönder som vid kristna staters krigsfronter hade väpnats och beviljats relativt stor frihet för ändamålet. Ett exempel utgjordes, som vi har sett, av kosackerna. Emellertid kan vi vanligtvis inte se några belägg för att en sådan folklig gräsrotspatriotism gradvis övergick i en modern, nationell patriotism, om inte statens traditioner försåg den med fasta och bestående ramar.⁵² Men givetvis var detta något som regimer av den gamla sorten sällan väntade sig. I sådana regimer bestod undersåtens plikt, fränsett uttryckliga militära skyldigheter, i att lyda och hålla sig lugn, inte i att visa lojalitet eller nit. När ryssarna vari färd med att ockupera Fredrik den stores huvudstad, avvisade han indignerat sina trogna berlinares erbjudande om hjälp med att besegra fienden; hans motivering: krig var en angelägenhet för soldater, inte för civilister. Vi minns också alla hur kejsar Frans II reagerade vid hans trogna tyrolares gerillaresning: »I dag är de patrioter *för* mig, i morgon kan de vara patrioter mot mig.«

Icke desto mindre kan medlemskap i en historisk (eller nu befintlig) stat på ett eller annat sätt direkt inverka på vanligt folks medvetande och framkalla en förnationalism — kanske rent av, som i Tudor-tidens England, något som starkt påminner om modern nationalism. (Det skulle vara rent pedanteri att undanhålla Shakespeares propagandistiska skådespel om den engelska historien denna benämning; men naturligtvis har vi inte rätt att ta för givet att ståplatspubliken läser in detsamma i pjäserna som vi.) Det finns ingen anledning att fränkänna serberna förnationella känslor under tiden före artonhundratalet; deras känslor berodde inte på att de var grekiskt-ortodox troende till skillnad från sina katolska och muslimska grannar — detta skulle inte ha skilt dem från bulgarerna — utan på att minnet av det gamla kungadöme som hade besegrats av turkarna hölls levande i deras sånger och hjältesagor och, kanske mer relevant, i den dagliga liturgin inom den serbiska kyrkan, som hade kanoniserat de flesta av landets kungar. Att det fanns en tsar i Ryssland bidrog utan tvivel till att ryssarna såg sig själva som någonting liknande en nation. Den potentiella folkliga dragningskraften är uppenbar hos en modern nationalism som vilar på statlig traditionell grund och syftar till att etablera nationen som territoriell stat. Denna lockelse har förmått några sådana rörelser att söka sig långt tillbaka i tiden, bortom sina folks verkliga minne, för att hämta fram en lämplig (och lämpligt imponerande) nationalstat ur det förflutna. För armeniernas vidkommande står något tillräckligt betydelsefullt, historiskt rike icke att finna senare än under första århundradet f. Kr. Och kroaternas nationalister betraktade sig själva (otroligt nog) som arvtagare till den ädla »kroatiska politiska nationen«. Som alltid ger innehållet i artonhundratalets

⁵¹ Szücs, *Nation und Geschichte*, s. 112-125.

⁵² *Ibid.* s. 125-130.

nationella propaganda en opålitlig vägledning i vad vanliga människor egentligen tänkte innan de började ansluta sig till den nationella saken.⁵³ Härmed dock inte sagt att det inte fanns en protonationalism bland armenierna, på vilken en senare nationalism kunde bygga, eller en liknande men troligen långt svagare rörelse bland kroatiska småbönder före artonhundratalet.

Ändå bör vi hålla i minnet att den verkliga eller skenbara kontinuiteten mellan urnationalism och modern nationalism mycket väl kan vara helt artificiell. Det finns ingen som helst kontinuitet mellan judisk förnationalism och modern sionism. De tyska invånarna i det heliga landet Tyrolen blev i vårt århundrade en underart av tyska nationalisterna och faktiskt begeistrade anhängare till Adolf Hitler. Men denna process, som har blivit skickligt analyserad i facklitteraturen, har ingen inneboende gemenskap med 1809 års folkliga resning i Tyrolen under ledning av (den etniskt och språkligt tyske) värdshusvärden Andreas Hofer, även om pangermanska nationalisterna tror något annat.⁵⁴ Ibland kan vi faktiskt konstatera en total brist på kongruens mellan förnationalism och nationalism även när båda rörelserna är samtidiga och kombinerade. Den grekiska nationalismens förkämpar och organisatörer vid artonhundratalets början inspirerades utan tvivel av tanken på antikens hellenistiska glans, som också väckte de bildade, dvs. klassiskt bildade, utländska grekvännernas entusiasm. Och det nationella skriftspråket som konstruerades av och för dem, *katharevousa*, var och är ett högtravande nyklassiskt idiom som avses återge Themistokles' och Perikles' ättlingars deras rätta språkliga arv, återupprättat efter de två årtusenden av slaveri som hade fördärvat det. Men de verkliga grekerna, som grep till vapen för vad som visade sig bli grundandet av en ny, oavhängig nationalstat, talade inte antik grekiska mer än italienarna talar latin. De talade och skrev på folkmålet. Perikles, Aischylos, Euripides och det antika Spartas och Athens glans betydde föga eller intet för dem, och i den mån de alls hade hört talas om dem, betraktade de dem inte som relevanta. De höll paradoxalt nog på Rom (*romaiosyne*) snarare än på Grekland; med andra ord såg de sig själva som arvtagare till det kristnade romerska riket (dvs. Bysans). De kämpade som kristna mot de otrogna muslimerna och stred som romare mot de turkiska hundarna.

Lika fullt är det uppenbart — redan i det nyss återopade grekiska exemplet — att protonationalismen, där den fanns, underlättade nationalismens framväxt; hur stora olikheterna än var mellan dem, kunde åtminstone förekommande symboler och känslan av att tillhöra en urnationell gemenskap mobiliseras till stöd för ett modernt ideal eller en modern stat. Därmed alls inte sagt att de båda rörelserna var samma sak eller ens att den ena logiskt eller oundvikligt måste leda till den andra.

Det är nämligen givet att förnationalismen ensam är klart otillräcklig för att bilda nationaliteter och nationer, för att inte tala om stater. Antalet nationella rörelser med eller utan egna stater är påfallande mycket mindre än antalet mänskliga grupperingar som enligt gängse kriterier på nationsstatus skulle kunna skapa sådana rörelser, och förvisso mindre än antalet samhällen med en samhörighetskänsla som starkt påminner om förnationalism. Och detta trots att så små populationer som de 70.000 förkämparna för en oavhängig saharisk nation eller de omkring 120.000 som i realiteten har utropat oavhängighet för den turkiska delen av Cypern (autonomifrågan för de 1.800 på Falklandsöarna/Malvinerna att förtiga) gör allvarliga anspråk på status som oberoende stater. Man tvingas hålla med Gellner om att det som ter sig som nationalismens ideologiska dominans överallt i dagens värld är en sorts synvilla. En värld av idel nationer kan inte existera, endast en värld där potentiellt nationella grupper med sina anspråk på nationsstatus utestänger andra från att göra liknande anspråk, som faktiskt inte heller så värst många råkar göra. Om förnationalism hade varit nog, skulle en allvarligt menad nationalistisk rörelse vid det här laget ha kommit till synes bland mapuche- eller aymara-

⁵³ Att I. Banac inte medger detta, gör hans i övrigt briljanta resonemang mindre övertygande vad gäller det kroatiska perspektivet på saken.

⁵⁴ Cole och Wolf, *The Hidden Frontier*, s. 63 samt 112-113.

indianerna. Och skulle sådana rörelser uppenbara sig i morgon, skulle det bero på att andra faktorer gjorde sig gällande.

Därnäst måste vi konstatera att en protonationell bas visserligen kan vara önskvärd och kanske rent av nödvändig för uppkomsten av seriösa nationella rörelser med statsgrundande ambitioner, även om den i sig själv inte förmår skapa en sådan rörelse; den är emellertid inte nödvändig för uppkomsten av nationalpatriotism och lojalitet när en stat väl har grundats. Som redan flera gånger har påpekats, är det vanligare att stater ger upphov till nationer än tvärtom. Förenta staterna och Australien är solklara exempel på nationalstater som har etablerat *alla* sina särskilda nationella kännetecken och alla kriterier på sin nationstillvaro efter utgången av sjuttonhundratalet; dessa egenskaper hade faktiskt inte kunnat existera innan de båda staterna och länderna grundades. Samtidigt behöver vi knappast någon påminnelse om att enbart etableringen av en stat i sig själv inte förslår för att skapa en nation.

Slutligen kan ett varningens ord här som alltid vara på sin plats. Vi vet för litet om vad som har rört sig och för den delen alltså rör sig i relativt oartikulerade kvinnors och mäns sinnen för att kunna utlåta oss med någon visshet om deras tankar och känslor gentemot de nationaliteter och nationalstater som gör anspråk på deras trohet. Av detta skäl måste det verkliga förhållandet mellan förnationell identifiering och en efterföljande nationell eller statlig patriotism förbli oklart. Vi vet vad Nelson menade när han inför slaget vid Trafalgar signalerade till sin flotta om hur England förväntade att var man skulle göra sin plikt men vi vet inte vad som rörde sig i huvudet på Nelsons sjömän den dagen, även om det skulle vara rent orimligt att tvivla på att en del av tankeinnehållet kunde kallas patriotiskt. Vi vet vad nationella rörelser och partier läser in i det stöd de får av sina anhängare men inte vad dessa kunder är ute efter när de köper den mycket brokiga varukollektion som den nationella politikens försäljare erbjuder dem som ett paket. Ibland kan vi skaffa oss en hygglig uppfattning om de delar av paketets innehåll som väljarna inte vill ha — för det irländska folkets vidkommande exempelvis det allena rådande bruket av gaeliska språket — men sådana tysta, selektiva folkomröstningar är sällan möjliga. Vi löper hela tiden risken att ge folk betyg på en kurs de inte har studerat och en tentamen de inte deltar i.

Antag till exempel att vi betraktar beredskapen att dö för fäderneslandet som ett mått på patriotism; detta kan ju te sig rimligt, och nationalisterna och nationella regeringar har helt naturligt lutat åt den uppfattningen. Man skulle följaktligen kunna förvänta sig att finna att kejsar Vilhelm II:s och Hitlers soldater, som förmodligen var mer mottagliga för en vädjan till nationalkänslan, kämpade tapprare än sjuttonhundratalets hessiska krigare; de senare hyrdes ju ut som legoknektar av sin furste och kunde rimligtvis inte vara lika motiverade. Men förhöll det sig verkligen så? Och kämpade Vilhelms och Hitlers män bättre än exempelvis första världskrigets turkar, som då knappast kunde betraktas som nationella patrioter ännu? Eller bättre än gurkhakrigarna, som av rätt uppenbara skäl inte har motiverats av vare sig brittisk eller nepalesisk patriotism? Sådana ganska befängda frågor formuleras inte för att provocera svar eller stimulera till forskningsuppsatser utan för att antyda vilken tät dimma som lägrar sig kring frågor rörande moderna mäns och kvinnors nationalmedvetande, speciellt under perioden innan den moderna nationalismen odiskutabelt blev en mäktig politisk massföreteelse. Inte ens i fråga om flertalet västeuropeiska nationer inträffade detta förrän under sent artonhundratalet. Då blev åtminstone valet klart, även om dess innebörd inte blev det, som vi snart skall se.